

**Geç Dönem Osmanlı Âlimlerinden Ali İrfan Eğribozî'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh* Adlı Kitabı
(Transkripsiyon ve Değerlendirme)**

The Book of *İlm-i Ahval-i Ruh* by Ali Irfan Eğribozî, a Late Ottoman Scholars
(Transcription and Evaluation)

Hatice TOKSÖZ

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
Doç. Dr., Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Islamic Philosophy Department
Isparta/Türkiye
toksozhatice@gmail.com | orcid.org/0000-0002-0459-3152

Muhammed Sami PARLAYICI

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Felsefesi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Suleyman Demirel University Social Sciences Institute
Islamic Philosophy Department Postgraduate Student
Isparta/ Türkiye
muhammedparlayici@gmail.com | orcid.org/0000-0002-7555-8151

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 18 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 4 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi | Published: 20 Aralık / December 2022

Atıf | Cite as: Hatice Toksöz, Muhammed Sami Parlayıcı, “Geç Dönem Osmanlı Âlimlerinden Ali İrfan Eğribozî'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh* Adlı Kitabı (Transkripsiyon ve Değerlendirme)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (Aralık 2022/2), 119-166.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Geç Dönem Osmanlı Âlimlerinden Ali İrfan Eğribozî'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh* Adlı Kitabı (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*

Öz

Bu çalışma, geç dönem Osmanlı düşünürlerinden olan Ali İrfan Eğribozî'nin (ö.?) *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı kitabının incelenmesi ve transkripsiyonu amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda H. 1327 ve H. 1341 yıllarında iki defa İstanbul'da farklı matbaalarda basılan eserin transkripsiyonu ve muhteva analizi yapılmak suretiyle literatüre kazandırılması düşünülmüştür. Eserin müellifinin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak yazarın *Şiven Yahud Hâtırât-ı Şebâbım* adlı eserinden hayatı ile ilgili bazı bilgiler elde edilmektedir. Müellif, günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde kalan Eğriboz'da 1286/1869-70 yılında doğmuş, Mekteb-i Sultanî'de eğitim almış, Beyrut, Rodos, Diyarbakır, Manisa ve Afyon gibi çeşitli şehirlerde hem öğretmenlik hem de idarecilik yapmıştır. Eğitim, ahlâk, mantık ve dil alanlarında çeşitli eserler telif etmiştir.

İslam düşünce geleneğinin ilk döneminden itibaren ruh hakkında müstakil eserler kaleme alındığı görülmektedir. Bu literatürün son yüzyıldaki önemli bir örneği de Ali İrfan Eğribozî'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı kitabıdır. Müellif, *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı bu eserinde insanı ruhu açısından incelemiş ve buna paralel olarak insanı maddî yapısı, ilmî kişiliği ve ahlâkî boyutuyla da tahlil etmiştir. Eğribozî, mezkûr eserini üç bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde ruh konusunu ele alır, ikinci bölümde ruhun kuvvelerine, üçüncü bölümde de akıl, aklın güçleri, ilim, ahlâk, vicdan konularına yer verir. Yazarın *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı bu eserinde ruh konusu ile birlikte ruhun kuvveleri başlığı altında sinir, beyin, beyincik, omurilik soğanı gibi insanın maddî yapısını meydana getiren bazı organlarını incelemesi ve bu organları ruhun idrak kuvveleri ile ilişkilendirmesi dikkat çekmektedir. Müellif, insanın ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık olduğunu söyler. İnsanın ruhi güçlerini duyu ve akıl gücü şeklinde ele alan müellif, bu güçlerin insanın insân-ı kâmil olmasındaki rolünü vurgular. Ayrıca o, akıl gücünün ilim elde etmede yegâne vasıta olduğunu söylemektedir. Bu çerçevede müellifin ilmi, maddî (fennî) ve manevî (hikmet) olarak ikiye ayırdığı görülmektedir. Müellif, eserin son kısımlarında ahlâk ilmini İslam ahlâk düşünürlerinin görüşlerine benzer şekilde ele almaktadır. Ahlâkın tabîî değil, kazanılmış olduğunu söyleyen Eğribozî, ahlâk düşüncesinde heva ve vicdan kavramlarına dikkat çekerek, vicdanı mahkeme-i temyiz şeklinde adlandırır. Dolayısıyla İslam düşünce geleneğinde ruh konusundaki literatürün önemli bir örneği olan Ali İrfan Eğribozî'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı bu kitabı, hem muhteva olduğu meseleler hem de müellifinin konulara ilişkin yorum ve katkıları açısından kaydeğer bir eser niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Ali İrfan, İnsan, Ruh, Akıl, Ahlâk, Vicdan.

* Metnin tashihinde yardımlarını esirgemeyen Osmanlı Arşiv Uzmanı Dr. Mustafa Küçük hocama ve katkılarından dolayı dergi hakemlerine teşekkür ederim.

**The Book of *İlm-i Ahval-i Ruh* by Ali İrfan Eğribozî, a Late Ottoman Scholars
(Transcription and evaluation)**

Abstract

This study aims to analyze and transcribe the book *İlm-i Ahvâl-i Ruh* of Ali İrfan Eğribozî (d.?), one of the late Ottoman thinkers. For this purpose, it is thought that the work, which was published twice in H. 1327 and H. 1341 in different printing houses in Istanbul, will be brought to the literature by transcription and content analysis. There is not much information about the life of the author of the work. However, some information about his life is obtained from the author's work called *Şiven Yahud Hâtırât-ı Şebabım*. The author was born in 1286/1869-70 in Eğriboz, which is now within the borders of Greece, studied at the Mekteb-i Sultani, and worked as a teacher and administrator in various cities such as Beirut, Rhodes, Diyarbakır, Manisa and Afyon. He has written various works in the fields of education, morality, logic and language.

It is seen that independent works have been written about the soul since the first period of the Islamic thought tradition. An important example of this literature in the last century is Ali İrfan Eğribozî's book *İlm-i Ahvâl-i Ruh*. In his work titled *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, the author examined human beings in terms of their souls. In addition, in the work, he analyzed the human being in terms of his material structure, scientific personality and moral dimension. The author divided her work into three parts. In the first part, it deals with the subject of the soul, in the second part, the powers of the spirit, and the third part, the mind, the powers of the mind, science, morality and conscience. In his work titled *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, it is noteworthy that he examines some organs that make up the material structure of man, such as the nerve, brain, cerebellum, spinal cord, and associates these organs with the cognitive powers of the soul, under the title of the spirit's powers. The author says that man is a being composed of soul and body. The author, who considers the spiritual powers of man as the power of sense and reason, states that these powers play an important role in man's being a perfect human being. He also says that the power of reason is the only means of obtaining knowledge. In this context, it is seen that the author divides science into two as material (scientific) and spiritual (wisdom). In the last parts of the work, the author deals with the science of ethics similar to the views of Islamic moral thinkers. Eğribozî, who says that morality is not natural, but acquired, draws attention to the concepts of whim and conscience in moral thought, and calls conscience as court of appeal. Therefore, Ali İrfan Eğribozî's book *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, which is an important example of the literature on the spirit in the tradition of Islamic thought, is a remarkable work in terms of both the issues it contains and the comments and contributions of its author.

Keywords: Islamic Philosophy, Ali İrfan, Human, Soul, Mind, Morality, Conscience.

Giriş

Ruh konusu, İslam düşünce geleneğinde varlığı ve mahiyeti açısından çokça tartışılmıştır. İslam entelektüel geleneğinde varlığı ve özellikleri, mahiyeti, yaratılmışlığı, ölümden sonraki durumu gibi hususlarla ruh konusu hem metafizik meselelerinin ele alındığı eserler içinde hem de telif edilen müstakil eserlerde incelenmiştir. Özellikle ilk dönemden itibaren ruh hakkında İslam filozoflarının müstakil eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Mesela, Kindî'nin *Nefis Üzerine (Fi'l-Kavl fi'n-Nefsi'l-muhtasar)*¹ adlı eseri, İbn Sînâ'nın *Kitâbü's-Şifâ: Nefs*² adlı eseri, Fahreddin er-Râzî'nin *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ*³ adlı eseri gibi metinler bu literatürün örnekleridir. Ruh hakkında yazılmış son yüzyılın örnek metinlerinden biri de Ali İrfan Eğribozî'nin *İlm-i Ahvâl-i Ruh*⁴ adlı kitabıdır.

Ali İrfan Eğribozî, geç dönem Osmanlı eğitimci ve düşünürlerinden biridir. Hayatı hakkında bazı bilgilere *Şiven Yahud Hâtırât- Şebâbım*⁵ adlı eserinden ulaşmak mümkündür. Eğribozî, Yunanistan'ın Eğriboz adasında 1286/1869-70 yılında dünyaya gelmiş, Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra bir süre Beyrut idadisinde öğretmenlik yapmış, ardından da Rodos, Diyarbakır, Manisa ve Afyon gibi çeşitli şehirlerde hem öğretmenlik hem de idarecilik yapmıştır. Bu okullarda Fransızca, Tarih, Coğrafya ve Matematik gibi dersler verdiği bilinmektedir.⁶ Eğribozî'nin yazdığı eserleri incelendiğinde ilme meraklı ve çok yönlü bir kişiliği olduğu göze çarpmaktadır.⁷ Zira mantık, eğitim, ahlâk ve ruh gibi konularda eser kaleme almıştır. Eserleri arasında *Medhal-i Mantık*,⁸ *Çocuklara Talim-i Fezâil-i Ahlâk*,⁹ *Rehber-i Ahlâk*,¹⁰ *Vatanını Seven Okusun*,¹¹ *Mufassal Ahlâk-ı Medenî*,¹² gibi metinler zikredilebilir.¹³

¹ Kindî, "Nefis Üzerine (Fi'l-Kavl fi'n-Nefsi'l-muhtasar)", *Kindî Felsefî Risaleler* içinde, nşr. ve trc. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, 244-250.

² İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: Nefs*, nşr. ve trc. Mehmet Zahit Tiryaki, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.

³ Fahreddin er-Râzî, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh ve Şerhu Kuvâhumâ*, trc. Hüsnü Aydeniz, Ankara: Elis Yayınları, 2019.

⁴ Ali İrfan Eğribozî, *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, İstanbul: Ruşen Matbaası, 1909; Ali İrfan Eğribozî, *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, 2. Baskı, İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 1341. Bu çalışmada ve transkripsiyonda ilk baskı esas alınmıştır.

⁵ Ali İrfan Eğribozî, *Şiven Yahud Hâtırât- Şebâbım*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1315.

⁶ Ayşe Koç, "Ali İrfan Eğribozî ve Osmanlıda Ahlâk Terbiyesi", *Son Dönem Osmanlı Ahlâk Terbiyecileri ve Ahlâk Terbiyesi*, (ed. M. Faruk Bayraktar), İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2015, 202-203; Yücel Çapar, *Ali İrfan Eğribozî'nin Ahlâk Anlayışı*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: 2019, 1.

⁷ Ali İrfan Eğribozî, *Şiven Yahud Hâtırât-ı Şebâbım*, 45; Nihat Köse, *Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ: 2013, 11; Ö. Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları(1850-1950)*, Ankara: Özkan Matbaacılık, 2000, 55-56.

⁸ Ali İrfan Eğribozî, *Medhal-i Mantık*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1313.

⁹ Ali İrfan Eğribozî, *Çocuklara Talim-i Fezâil-i Ahlâk*, İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1313.

¹⁰ Ali İrfan Eğribozî, *Rehber-i Ahlâk, Mekâtib-i Rüşdiyye ve İdadiyyenin İkinci Senelerinde Tedris Olunmak Üzere...*, İstanbul: A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası (Bâb-ı Âli Caddesinde Numara 52), 1318.

¹¹ Ali İrfan Eğribozî, *Vatanını Seven Okusun*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324.

¹² Ali İrfan Eğribozî, *Mufassal Ahlâk-ı Medenî*, İstanbul: Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1327-1329.

¹³ Ali İrfan Eğribozî'nin eserlerinin büyük çoğunluğunun Osmanlıca basımları bugün mevcuttur. Mevcut eserlerinin listesi hakkında bk. Koç, "Ali İrfan Eğribozî ve Osmanlıda Ahlâk Terbiyesi", 203-204.

Bu çalışmada, Ali İrfan Eğribozî'nin ruh konusunda telif etmiş olduğu *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı eserin tahlili ve transkripsiyonun yapılması hedeflenmiştir. Belirlenen bu hedef doğrultusunda önce kitabın genel özellikleri ve muhtevası hakkında bilgi verilecek, ardında da *İlm-i Ahvâl-i Ruh* başlıklı kitabın transkripsiyonu ortaya konulacaktır.

1. Eser Hakkında

Ali İrfan Eğribozî, *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı bu eserinde ruh meselesine geniş yer ayırmakla birlikte insanı maddî yapısı, ilmî kişiliği ve ahlâkî boyutuyla incelemiştir. Ancak eserin muhtevasının tamamının geniş bir şekilde tartışılması bu çalışmanın sınırlarını aşan bir durumdur. Bu sebeple, müellifin insan, ilim ve ahlâka dair görüşlerini başka çalışmaya bırakarak, burada sadece eserin genel özellikleri hakkında ana hatlarıyla bilgi vermekle iktifa edeceğiz.

1.1. Eserin Müellife Aidiyeti

İlm-i Ahvâl-i Ruh adlı kitap, ilk olarak H. 1327 (M. 1909) yılında İstanbul'da Ruşen Matbaasında; ikinci olarak da H. 1341 (M. 1922-23) yılında Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ'da basılmıştır. İkinci baskının iç kapağında neşreden "İkbal Kütüphanesi sahibi Hüseyin" bilgisi yer almaktadır. Müellif, eserin "İfâde-i Merâm" başlıklı giriş kısmında eseri telif etme süreci hakkında bilgi vererek, esasında *Dürrü'l-ahlâk fî furkânî'l-halâk* başlığıyla kapsamlı bir ahlâk eseri yazmak istediğini, ancak böylesi bir kitabın uzun bir zaman alacağı ve tamamlayamama endişesiyle, sadece hikmet-i nazariye bahsinde yer alan, ruh meselesine hasrettiği kitabı yazdığını ifade eder. Giriş kısmının sonunda yazar, kendi ismini zikrederek eserin kendisine aidiyetini müdellel kılar.

1.2. Eserin Muhtevası

Ali İrfan Eğribozî'nin kaleme almış olduğu *İlm-i Ahvâl-i Ruh* kitabının muhtevası insanı maddî ve ruhî özelliklerini kapsamaktadır. Kitabın iç kapağında Manastırlı İsmail Hakkı'nın¹⁴ eserin muhtevasının bu alanda yazılmış en önemli metinlerden biri olduğuna dair dikkat çeken notu (takriz) vardır. Yine metnin ikinci sayfasında da Üsküdarlı şair Talat Bey'in¹⁵ yazmış olduğu takriz bulunmaktadır. Müellif, kitabının giriş kısmında çalışmasını tamamlayamama endişelerini dile getirirken, sonunda da eseri tamamlayabilmesinden dolayı Allah'a hamd ettiği dua cümlelerine yer vermiştir. Ayrıca dua cümlelerinin ardından Sultan Beşinci Mehmet Hân'ın cülûsuna yakın günlerde eserin tamamlandığı (Rebiü'l-ahir 1327)¹⁶ şeklinde bir bilgi notu bulunmaktadır.

Müellif giriş kısmında, döneminde ruh konusuna dair Giridî Sırrı Paşa ve Hoca Tahsin Efendi'ye (1811-1881)¹⁷ ait iki eser bulunduğundan, ancak her iki metnin de birtakım eksiklikleri olduğu için detaylı olarak konuyu tahrir etme düşüncesiyle bu eseri kaleme aldığından söz

¹⁴ Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912), son devir bir Osmanlı âlimidir. Bk. Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, 27:563-564.

¹⁵ Üsküdarlı Talat (1858-1926), tarih manzumeleriyle tanınan son dönem şair ve yazardır. Bk. Mustafa İsmet Uzun, "Üsküdarlı Talat", *DİA*, İstanbul 2012, 42: 376-377.

¹⁶ Ali İrfan, *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, 101. Sultan Beşinci Mehmed (1844-1918), 27 Nisan 1909 tarihinde tahta çıkmıştır. Cevdet Küçük, "Mehmed V", *DİA*, Ankara 2003, 28: 289-291.

¹⁷ Tahsin Hoca, *Psikoloji yâhûd İlm-i Rûh*, sad. Yasin Yılmaz-Rukiye Kaptı, Konya: Çizgi Kitapevi, 2019.

etmektedir.¹⁸ Giriş kısmında müellifinin ifade ettiği üzere ruh konusuna hasredilen *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı bu kitap, bir mukaddime (İfâde-i Merâm) ve “Mebhasü’r-Rûh”, “Mebhasü’l-a’sâb” ve “Mebhas-i Kuvayi’r-Rûh” şeklinde üç ana bölümden oluşmaktadır.

Eğribozî, mezkûr eserin ilk kısmında ruha “cân, nefis, nefis-i nâtika, kalb”¹⁹ isimleri verildiğini ifade etmektedir. Nitekim İslam filozofları ruhu, nefis ve nefis-i nâtika şeklinde isimlendirmekte,²⁰ Gazzâlî de ruh, nefis, kalb ve akıl kelimelerini birbirleri yerine kullanmaktadır.²¹ Eğribozî, ruhun hakikatini de “bi-nefsihî kâim, bi-zâtihî müdrîk, âlât ve kuvâ ile bedende mutasarrîf, hâkim bir cevher-i mücerred olup cisim ve cismâni değildir.” şeklinde tarif etmektedir.²² Müellif, bu tanımda ruhu kendi başına var olan, zâtî bakımından idrak eden, alet ve kuvveleri ile bedende tasarrufta bulunan gayri cismani bir cevher şeklinde tasvir etmektedir. Hatta o, bir mukayese yaparak Allah’ın nazardan gizlenmiş olduğu halde bütün olarak âlem ve âlemde var olan her bir varlığın her bir parçasından haberdar olduğu gibi, ruhun da hem bedende var olup hem de bedeninin her bir fiil ve hareketi hakkında bilgi sahibi olduğunu belirtmektedir. O, “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh rabbimin emrindedir ve size pek az bilgi verilmiştir.”²³ mealindeki ayeti zikrederek, ruhun insan idrakini aşan bir yüceliğe sahip olduğunu, ne kadar çaba sarf etse de yine ruhun mahiyetine tam manasıyla insanın hakim olmayacağını düşünmektedir.²⁴ Ruhun varlığı hususundan insanın fiillerini dikkate alan müellif, bu fiillerin insanın vücudunda başka bir şeyin varlığının delili olduğunu düşünmektedir. Bu ise ruhur ve ruh ölüm ile birlikte insan bedeninden ayrılmaktadır.²⁵

İnsanın ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık olduğunu söyleyen Eğribozî, mezkûr eserinin ikinci bölümünde insan anatomisinden örneklerle insanın idrak vasıtalarını ve güçlerini ele almaktadır. Onun insan organizmasındaki sinir sistemi, sinirlerin işlevleri ve beynin anatomik yapısını ruhun idrak güçleri ile ilişkilendirerek anlatması takdire şayandır. Zira Eğribozî, bir taraftan sinir sistemi ve beynin özellikleri ile işlevlerini anlatırken tıp terminolojisi kullanır, diğer taraftan da akıl, irade ve duyu güçlerinin sinirlerle bağlantısını ve beyindeki konumlarından bahseder. Bu çerçevede müellif, tıp terminolojisini Hasan Mazhar’ın *İlm-i Teşrih-i Tavsiî*²⁶ kitabından aldığını da belirtir.

Müellif, insan organizmasında var olan sinirlerin ruhun bütün fiillerinin merkezi gibi adlandırılabilirliğini söylemektedir. Çünkü ona göre insanda ortaya çıkan fiillerde sinirlerin elektrik tellerinin iletişimi sağladığı gibi bir işlevi söz konusudur.²⁷ Eğribozî, beyni sağ ve sol şeklinde iki yarım küreden oluşan, düz değil, girintili çıkıntılı yapıya sahip şeklinde anlatır. O, beynin her bir

¹⁸ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 5.

¹⁹ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 14.

²⁰ Örneğin bk. İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ: Nefs*, 59.

²¹ Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’ d-dîn*, trc. Mustafa Çağrıncı, İzmir: DİB Yayınları, 2020, 3: 6; a. mlf., *Hakikat Bilgisine Yükseliş (Meâricü’l-Kuds)*, trc. Serkan Özburun, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002, 15.

²² Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 18.

²³ İsrâ Sûresi, 17/85.

²⁴ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 15.

²⁵ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 7 vd.

²⁶ Ferik Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavsiî*, İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2019.

²⁷ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 23-24.

bölümünü, isimleri, uzunluk ve ağırlıkları, işlevleri açısından inceler. Hatta beynin insanın akli melekelerinin (melekât-ı akliye) mahalli olduğunu söylemektedir. Burada Eğribozî'nin bütün ruh sahibi varlıklarda melekât-ı akliye ve sevk veya ilhâm-ı tabî'î şeklinde iki manevi halin bulunduğunu söylemesi dikkat çekmektedir. Sevk-i tabî'iyi (icgüdü) canlı varlıkların hayatlarının devamı için gerekli gören müellif, onu yeni doğan çocuğun annesini emmesi, arıların petek yapması, ipek böceğinin kozalarını örmesi ve benzeri örnekler vererek açıklamaktadır.²⁸

Müellif, eserin üçüncü bölümünün ilk kısmını yine insanın ruhi güçlerine ayırmış, his, ihtisas, idrak ve irade kavramlarından hareketle insanın duyu ve akıl gücünü ele almıştır. Eğribozî'ye göre insanın duyu ve akıl güçleri insân-ı kâmil olmasında önemli rol oynamaktadır. Müellif, his, ihtisas, idrak ve irade, dış ve iç duyu, akıl, fikir ve akıl-fikir ilişkisi gibi kavramlar, özellikleri ve insanın öğrenme sürecindeki işlevi ile ilgili detaylı bilgi verdikten sonra bir tablo şeklinde duyu ve akıl güçlerini göstermektedir.²⁹

Ali İrfan, ilmi, “maddî ve ma'nevî mevcûdât-ı hâriciye ve zihniyeye ittîlâ' kesb etmek”³⁰ şeklinde tanımlamakta ve insanın ilmi elde etmesindeki yegâne vasıtanın akıl olduğunu söylemektedir. Ona göre ilim sahibi olup hatadan berî olan kimselere hakîm, hata içinde olan kimselere de cahil denilmektedir.³¹ Bu çerçevede müellif, İslam filozoflarının “İnsanın gücü ölçüsünce var olanların hakikatini bilmesi”³² şeklinde vazettikleri hikmet tanımına yer vermekte ve ilmi maddî (fennî)-manevî (hikmet) şeklinde ikiye ayırarak bir tasnif ortaya koymaktadır. Müellifin maddî (fennî) ilimler ile tabîî, riyazî ve nazarî ilimleri, manevî (hikmet) ile de amelî ilimleri zikrettiği görülmektedir.³³

Eserin son kısımlarında müellif, ahlâk ilmini ele alır. O, ilk defa Platon (ö. M.Ö. 347) tarafından ortaya konulan ve İslam ahlâk düşünürlerince de benimsenen nefsin akî (el-kuvvetü'n-nâtika/el-âlime), öfke (el-kuvvetü'l-gadabiyye) ve arzu (el-kuvvetü's-şehviyye) şeklindeki üç gücünü zikrederek ahlâkın akıl, şehvet ve gazab güçleri üzerine inşa edildiğini belirtmektedir.³⁴ Müellif, kelime olarak ahlâkın hulk veya huluk'un çoğulu olduğunu³⁵ *hulkun* insanın manevî, *halkın* da fizikî yapısı için kullanıldığını ifade eder. Ayrıca bir insan için iyi ve güzel denildiğinde hem dış hem de iç görüntüsünün kastedildiğini, bu çerçevede de *halkın* basar (göz) ile, *hulkun* da basiretle idrak edildiğini belirtir.³⁶

²⁸ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 28 vd.

²⁹ Bu tablo hakkında bk. Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 68.

³⁰ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 72.

³¹ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 72-73.

³² Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 74; krş. Kindî, “İlk Felsefe Üzerine (fi'l-Felsefeti'l-ûlâ)”, 126.

³³ Eğribozî, eserinde ilimleri bir tablo şeklinde sunmuştur. Bk. Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 75.

³⁴ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 76; krş. Kindî, “Nefis Üzerine”, 244-245; Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, nşr. ve trc. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, 164-169; İbn Sînâ, *Metafizik*, nşr. trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, 2: 204; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, nşr. Kostantin Zürek, Beyrut: The American University of Beyrut, 1967, 15-16.

³⁵ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 76; İbn Manzûr, “Halk”, *Lisânu'l-arab*, (Beyrut: Dârü'l-Lisani'l-Arab, 1970), 1: 889-890.

³⁶ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 76-77; Mustafa Çağrırcı, “Ahlâk”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, 2: 1.

Müellif, ahlâk ile ilgili görüşlerinde heva ve vicdan kavramları üzerinde durur. Ona göre Allah insanı vicdan ve heva şeklinde iki zıt haslete sahip olarak yaratmış, ancak ikisiyle mücadele edip etmeme hususunda özgür bırakmıştır.³⁷ Eğribozî'nin vicdanı divân-ı âlî ve bir mahkeme-i temyiz şeklinde nitelendirmesi dikkat çekmektedir.³⁸ Ayrıca ahlâkın tabîî değil, kazanılmış olduğunu söyleyen Eğribozî, Allah'ın hiç kimseyi herhangi bir ahlâkî huy ile yaratmadığını, hikmeti gereği insanların gerçek mutluluğa ulaşması için peygamber gönderdiğini belirtmektedir.³⁹ Dolayısıyla *İlm-i Ahvâl-i Rûh* adlı eserde insanın, maddî ve manevî yapısı, ilmî ve ahlâkî kişiliğiyle incelendiği görülmektedir.

2. Eserin Transkripsiyonu

Çalışmanın bu kısmında önce transkripsiyonda takip edilen usûl hakkında bilgi verilip, ardından metin ortaya konulacaktır.

2.1. Tâkip Edilen Usûl

Ali İrfan Eğribozî, eserinin zahriyesinde metinde geçen bazı kelime hatalarının tashihine yer vermiştir. Bu çerçevede *İlm-i Ahvâl-i Ruh* adlı bu eser günümüz alfabesine çevrilirken, imlânın orijinalliğinin korunmasına dikkat edilmiştir. Ancak telaffuz bakımından bazı kelimelerin güncel ifadelerine de yer verilmiştir.

Metinde hemze (ـَ) noktalama işaretlerinden düz kesme (ـْ), ayın (-ع-) ters kesme (ـِ) ile gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun sesler, genellikle med harflerinin üzerine “â-î-û” şeklinde uzatma işareti konulmak suretiyle gösterilmiştir. Fakat kaf harfi gibi kalın harfler istisna tutulmuş ve bu harflerden sonra gelen med harflerinin üzerine çizgi konularak “-kâ-kî-kû” şeklinde yazılmıştır. “Ve” manasındaki vav (ـِ) harfi, Arapça ibarelerde “ve” olarak latin alfabesine aktarılmıştır.

Metinde zaman zaman parantez “()”, köşeli parantez “[]” kullanımları, müellifin metin içinde vermiş olduğu dipnotlar aynı şekilde korunarak verilmiştir. Metinde basım hatası olduğu düşünülen birkaç kelimenin doğrusu metin içinde yazılmış, açıklaması da dipnotta verilmiştir. Yazarın tırnak içinde atıf yaptığı ayet ve hadisler aynı şekilde korunarak Arapça yazılışlarıyla verilmiştir. İlgili sure adı ve ayet numarası da dipnotta gösterilmiştir.

Eserde insanın anatomisini anlattığı kısımda yazarın vermiş olduğu resimler aynı şekilde metin içine yerleştirilmiş, ilimler tasnifi gibi yaptığı şemalar da benzer şekilde tablo yapılarak verilmiştir. Ayrıca yazarın metinde kullandığı nokta, virgöl, iki nokta, noktalı virgöl, ünlem, üç nokta ve soru işareti gibi noktalama işaretleri aynen kullanılmıştır.

³⁷ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 88.

³⁸ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 90 vd.

³⁹ Eğribozî, *İlm-i Ahval-i Ruh*, 76-86. Ali İrfan Eğribozî'nin düşüncesinde ahlâkın önemli bir ilim olduğu görülmektedir. Nitekim o, ahlâkî eğitim ile ilgili görüşlerini müstakil olarak *Rehber-i Ahlâk* adlı eserinde incelemiştir. Bk. Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Humayûn*, trc. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, 271-283.

2.2. Metin (Transkripsiyon)

[2] Ali İrfan Eğribozî- İlm-i Ahvâl-i Rûh

Edîb-i lebib, şâir-i ateş-zebân Üsküdarlı Talat Beyefendi hazretlerinin takriz-i i'câz-nümâlarıdır ki derciyle kesb-i fahr eyleriz:

Rûhun ahvâlini tasvire muvaffak oldum

Âlim âlem-i ervâh derim şânında

Eser-hâme-i irfânımı tebcil ederim

Rûh vardır eser-hâme-i irfânında

[3] İfâde-i Merâm

İstibdâd-ı makhûr, cümlemizi kör bırakmak için her mel'aneti irtikâb ettiği gibi a'zam-ı bedâyi'-i İlâhiyeden bulunan (rûh)dan dahi bahs değil, rûh-nüvâz olan bu kelime-i tayyibeyi ağzımıza almak bile kat'iyen memnû' idi.

Lâkin şems-i tâbâna perde çekmek mümkün mü?! Erbâb-ı gayret, ashâb-ı hamiyet durur mu? Hafî olsun, tenvîr-i fikirden, ibrâz-ı hizmetten geri kalır mı? İşte bu nâçiz de adem-i bidâ'ama bakmayarak ve fart-ı gayretime mağlûb olarak (dürerü'l-ahlâk fi furkâni'l-halâk) nâmıyla ve üstâd-ı muhteremim Hicrî-i merhûmun irşâdıyla oldukça cesîm bir ahlâk kitabı yazmaya azm ve teşebbüs ederek hayli tesvîdâtta bulundum. Lâkin eserin cesâmeti hasebiyle henüz itmâm edilememesi ve itmâm için de birçok zamana ve tab' ve temsîli için de hayli fedakârlığa mütevakkıf olması: bunlardan ma'adâ ikmâl ve neşrine ömrün vefa edip etmeyeceğinin, muvaffakiyet elverip elvermeyeceğinin mechûl bulunması mezkûr risâlenin, (hikmet-i nazariyye) kısmına ait ve (rûh) mesele-i mühimmesine müte'allik mebâhisi bi't-tefrik (İlm-i Ahvâl-i Rûh) nâmıyla neşri te'emmül edildi. Ve bi-hamdihî te'âlâ işbu emel-i hâs ve hâlisimiz muvaffakiyet-pezîr oldu.

[4] Ancak (rûhdan bahsetmek câ'iz mi, değil mi?) münâzara-i ma'lûmesinin cevabı mebhas-ı mahsûsunda mukni' bir sûrette görüleceğinden burada yalnız:

(mâ lâ yüdrakü küllühû lâ yütrakü küllühû)

Hikmet-i pür-hakikatini serd ile iktifâ eyleriz. Şu hâlde (rûh)dan adem-i bahs fikri eyâ nerden sünûh etti? Evet. Bu fikir belki en ileri gelen bazı ulemâmızda bile bugün mevcuddur. Bunun sebebi ise şüphe yoktur ki akâid-i diniyyeye, çendân-ı riâyet ve mesâil-i şer'iyenin kuvve-i müfekkirede iyice tersîm ve tahkîm edilmesinden mütevelliddir. Yani imâd-ı akâid-i diniyyesi çürük olanlara bu bâbda gâyet vâzıh, be-gâyet mülzim-i delâil-i kâtı'a, berâhîn-i sâtı'a serd ve temhîd edilmezse derhâl sapırlar! Mezlaka-i hüsrân ve dalâlete saplanırlar!

Nitekim akâid-i diniyye, a'mâl-i şer'iyelerine mücerred mübâlâtsizliklerden dolayı nice gençlerimiz biraz mevâld-i selâse, az buçuk ilm-i teşrîh, bir mikdar ilm-i hey'et görür görmez ma'a't-te'essüf sapıtmaya, tabi'iyûndan, maddiyûndan, felsefiyyûndan, farmasoniyûndan ve daha bilmem ne yûndan olmaya başlıyor. Kudret ve azamet-i İlâhiyyeyi der-pîş-i tefekkür değil ism-i celîlullâh bile vârid-i hatır olmuyor.

Ne'üzü bi'llâhi te'âlâ!

[5] Bunun için her şeyden akdem hüsn-i rezîn-i akâid-i İslâmiyye, kuvve-i müfekkirede iyice tahkîm ve tersîn edilmeli ve ondan sonra istenirse mehâfil-i şeyâtine girilsin, gulyâbanilerin, zebânilerin bütün ulûm ve funûnu bile öğrenilsin mümkün değil korkunun, sapmanın ihtimâli yoktur. Çünkü temel sağlamdır. Temel sağlam olduktan sonra üzerine her ne nev', her ne cesâmette bina kurulursa kurulsun endişe mutasavver değildir.

Şimdiye kadar (rûh) a dâ'ir münteşir âsâr-ı mu'tebere miyânında zikre şâyân yalnız merhûm Giridî Sırrı Pâşâ'nın (Rûh) ve Hoca Tahsîn Efendi merhûmun (İlmü'l-rûh) nâm kitâbları varsa da terekkiyât-ı fenn-i hâzıraya nazaran pek nâkısdırlar, denilebilir. Hele Sırrı Paşa merhûmun büsbütün izhâr-ı aczle işin içinden pek çabuk çıkıvermiştir. İşbu eser-i nâçiz ise âsâr-ı mevcûde-i münteşireden daha mufassal ve daha etraflı yazılmış olmasına nazaran hakîkate daha mukârendir zann olunur. Ma'a hâzâ:

Ve mâ tevfikî illâ billâh

Lâ ya'lemu'l-gaybe illallah

Ali İrfan Eğribozî

[6] Mündericât

1. Mebhas-ı rûh:

Vesâit-i idrâk-i rûhdan

2. Mebhas-ı a'sâb
3. Mebhas-ı dimâğ
4. Mebhas-ı muhh
5. Mebhas-ı muhih
6. Mebhas-ı mudîk-i dimâğ
7. Mebhas-ı basala-i sisâiyye
8. Mebhas-ı nühâh-i şevkî
9. Mebhas-ı sevk-i tabî ve melekât-ı akliyye

Kuvâyı Rûhdan:

10. Mebhas-ı hiss, ihtisâs, idrâkât ve irâdât
11. Mebhas-ı akl
12. Mebhas-ı kuvâ-yı akl
13. Mebhas-ı ilm
14. Mebhas-ı hulk
15. Mebhas-ı vicdân
16. Ahlâk hakkında bend-i mahsûs

[7] Mebhasü'r-rûh

Kendimi bileli bende bir anlayış olduğunu bildim ve el-ân da biliyorum. Bu anlayışla meşmûl-i nazarım bulunan vücûduma bakıyorum: El, ayak, baş, ilâ âhir, a'zâmı görüyorum. Şu a'zâmı parmaklarımın arasında muâyene ediyorum. Bunların ecsâm-ı sulbeden başka bir şey olmadığını anlayışım bana hükmettiriyor, fakat hîn-i muâyenede elimi a'zâmın üzerine vaz' ettiğim zaman bütün eczâ-yı vücûdum müte'essir bulunuyor ve bi'l-akis elimi kaldırdığım zaman o te'sir zâ'il oluyor.

Bir nev-zâdın, ma'sûm bir yavrucağızın feryâd ü figânı vücûduma dokunmadığı hâlde yine bana te'sir ediyor. Bir sûretde ki bazen ben de ağlamağa mecbûr oluyorum. Gülümsemesiyle beraber ben de ferahlanıyorum. Biri gelir bi-gayri hakkın beni tekdîr eder ise hiddetleniyorum. Tesrîr eder ise müteşekkir bulunuyorum. Kerîh bir koku [8] kendisinden beni nefret ettirir, kalbimde bir sıkıntı duyarım. Mu'azzeb olurum. Bir râyiha-i tayyibe beni kendisine meclûb eder. Derûnumda bir inbisât hisseder mütelezziz ve memnûn bulunurum. Bir hârik hâ'il bir amel-mândenin yerlerde sürünmesi, bir seffilin hâl-i perişânîsi beni mahzûn, bi'l-akis umrânât-ı medeniyye, mini mini bir tıfl-ı şîr-hârın hâl-i cezbe-dârı, bir şahs-ı kâmilin fazl u inkâsı ve fart-ı zekâsı beni tenşît ve memnûn ediyor. Li-ecli'l-ekl ü şûrb ağzıma aldığım her şeyi dahi rağbetimi kendine celb veyâ selb eylemekden hâlî bulunmuyor.

Bazen hemen nevm hâline yakîn bir dalgınlığın meshûru bulunurum. Bir sûretdeki âlemden değil vücûdumdan bile geçerim. Hatta pîş-i nazarıma gelen âdemî temyîzden, söylediği sözleri anlamaktan âciz, yani bî-haber bulunurum. Bu sırada bütün idrâkât ve ihtisâsâtım âlem-i dâhiliyeme münhasır bulunur. Sonra nasılsa kendime gelir karşımdaki âdeme tevcîh-i fikr eder ve saatlerce ayakda beklediğine müte'essif olurum, i'tizâr ederim. Bazen bu hâle kitâb mütâla'a eder iken de tesâdüf eylerim, Meselâ beş-on sahîfenin mütâla'sından müstefid olduktan sonra bilâ-ihityâr dalmış bulunurum, fakat yine okurum. O kara satırları bir bir gözden geçiririm, hatta telaffuz [9] bile ederim. Lâkin bu hâlâtımın hiç birine vâkıf bulunmam. İşte böylece devâm etmekde iken bilmem nasıl olur da birden bire kendime gelirim. Bakarım ki sahîfe elli olmuş, buna inanamayacağım gelir. (Ben yirminci sahîfede idim, ne vakit buraya geldim?) diye kendi kendime söylenmeye başlarım. Ve yirminci sahîfeden ellinci sahîfeye kadar olan mütâla'âtımın mündericâtına vâkıf olmaya çalışırım. Birkaç sahîfe çevirir, gözden tekrar geçiririm. Bir türlü mümkün olmaz. Nihâyet bıraktığım yerden, yani yirminci sahîfeden i'tibâren tekrar okumaya başlarım ve bu sefer okuduklarıma vâkıf olunca: (Vay, buralarda neler varmış. Buralarını ben okudum ha!) diye kendi kendime hayret ederim.

İşte bütün bu ahvâl-i garîbeyi anlayışımın pîş-i muhâkemesine havâle ettiğim vakitte bana diyor ki: Senin derûn-ı vücûdunda bir şey var. Öyle bir şey ki büsbütün vücûdunun gayridir. Ma'a hâzâ beraberdir, hatta sen hayâtta buldukça vücûdundan gayr-i müfâriktir. Ancak ba'de'l-mevt ayrılır. Nitekim görmüyor musun emvâtta bu ahvâl-i garîbe ve acîbe müşâhede olunuyor mu? Vücûd o vücûd olduğu hâlde eski hâllerinin hiç birinden eser yok. Bir sûretdeki sen de [10] bu vücûdunun o vücûd olduğunda mütehayyirsin. Mümkün olsa inanmayacak, inkâr edeceksin. Fakat ne çâre ki ilm-i yakîn bu inkârına mâni' bulunuyor.

Şu hâlde şimdi te'emmül et!.. Şu meyyitten giden ne idi?.. Rûh... Ya şu kalan nedir?.. Vücûd!.. Öyle ise hiç şübhe etme ki sen vücûd ile rûhdan mürekkebsin. Vücûdunun benim sana bahş ettiğim iktidâr ile bir takım eczâ-i sulbe ve mâyi'adan mürekkeb ve kâbil-i neşv ü nemâ müsta'idd-i tefessüh ve fenâ olduğuna vâkıf olduk. Şimdi de rûhuna ittılâ'ı dilersin, çünkü şu vücûddan bir şey zâil olduğu hâlde görmedin ve âhar da görmez ve göremez. Ma'a hâzâ rûh şimdiye kadar görülmediği gibi şimdiden sonra da görülmeyecektir. Bunun için ihtimal ki inkârına kalkışmak istersin fakat şu bî-rûh vücûdunun eski hâliyle şimdiki hâlindeki fark-ı azîm ve bedîhîsini düşünerek mümkün değil böyle bir cür'etde bulunmazsın. Nasıl bulunabilirsin ki o vücûd biraz evvel seninle konuşur güler iken gözünün önünde birden bire başkalaştı. Konuşmaz, gülmez, duymaz bir hâle geldi. Bunun bu hâle gelmesine yed-i âhirin ya'ni sun'-i beşerin dahil yok ki: (ihtimâl bi'l-kimyâ tağyîr-i hâl etdi) diyessin. Bunu da diyemezsin. [11] Çünkü kimyâ ecsâmın eşkâl ve mâhiyyâtını bi't-tağyîr cism-i âhara tahvîl eder. Bu vücûdda ise şekil yine o şekil, cisim yine o cisim, fakat mâhiyeti değişmiş. Evvelce insân idi şimdi ise cism-i câmid olmuş. Demek ki her hâlde şu vücûddan gözün göremeyeceği bir şey zâ' il olmuş ki bu hâli almış. İşte o zâ' il olan şey (rûh)dur ki artık inkârına mecâl yok. Şimdi rûh, nasıl şeydir? Bunu bilmek istersin. Evet, cevârih, vücûdun gibi bunu da bilmelisin, lâkin bu bâbda istihsâl-i ma'lûmât için ne kadar çalışsan, ne kadar yorulsan vücûduna ve âlem-i hâriciye olan ittılâ'ın derecesinde mümkün değil muvaffak olamazsın. Çünkü vücûdunu, kâ'inatı gözün ile görüyorsun, fakat ayne'l-yakîn müşâhade olunamayan keyfiyyâtın ledünniyâtına ilim hâsıl etmek ise pek müte'essir ve bâ'zen gayr-i mümkündür. Nitekim kuvve-i câzibe-i arz, kuvve-i mîknâtiyye nedir? Keşfiyyât-ı beşeriyeden bulunan kuvve-i elektrikiyye nasıl hâsıl olur? Dem nedir? Ağdıye-i miğdeviyye ne sûretle kana mûnkalib oluyor? Şu'ûr nedir? Seneler geçdiği hâlde nasıl bir şeyin ismi hâtırda kalıyor? Hâtırât-ı mâziye safahât zihinden nasıl müntafî olmuyor? Nutk nedir? Nasıl oluyor da insân her bir [12] lisânı tekellüme kâbiliyet gösteriyor? Hayvanlar dahi zî-rûh oldukları hâlde neden onlarda bu hâssa yok? Zayıflamak nedir? İnsân nasıl olur da bir günde bir gecede tanınmayacak derecede zayıflıyor? İşte hep bu ve bunlara mümâsil nice mesâil-i dakîka vardır ki henüz hakâik ve künhiyâtı iyice anlayamamış ve âdetâ mazlûm bir hâlde kalmıştır. Bunun için insân meşhûd-ı bâsira-i takdîri olduğu âsârın mü'essirini -görsün görmesin- teslîm ve tasdîke mecbûrdur.

Rûhun da âsârı meydanda. Şu hâlde vücûdunda şek ve şübhemiz olamaz. Ama kendisine olan ilmimiz pek azmış. Varsın olsun, isterse hiç olmasın. Bir şey bilmemekle 'ademine hüküm olunabilir mi? O, âsârıyla kendini bize gösteriyor. Lâkin biz ilm-i kalîlimizle kendisini göremiyoruz, bilemiyoruz. Kabâhat kimde? Hiç şübhe yok ki bizde. Şu hâlde bütün kabâhatimiz, bütün acemizle beraber (Bizim anlayacağımız derecede bize görünmedin, Binâ'en aleyh senin vücûdunu biz de red ve inkâr ederiz.) diye koskocaman bir hamâkat mı ibrâz edelim? Bu kaziyye bir şâkirdin: - Hoca Efendi! Sen dersimi anlayabileceğim derecede tavzîh etmedin. Ben de anlayamadım. [13] Binâ'en aleyh senin şu dersi bana takrîr ettiğini ben de inkâr ederim- safsatasından zannolunmaz ki farklı bulunsun. Bunun için aklımızın erdiği kadar ilm-i rûha kesb-i ittılâ' çalışırız. Ancak aklımızın ermediği ve gidemediği

noktada dururuz; (Bize bahş olunan ilim buraya kadardır.) diye geri döneriz. Yoksa ileri gideceğim diye şaşalayıp sapıtmayız, cinnet görmeyiz. Nitekim bir seyyâh dâimâ bildiği yolu ta'kiben cây-ı maksûd ve selâmete muvâsaletle bezl-i ikdâm eder. Bilmediği kesdiremediği yoldan dâimâ mütebâ'id bulunur. Çünkü yolunu gâ'ib etmekten ve bu sûretle tehlikeye düşmekten gâyet korkar. Şâyet râh-ı selâmet iktinâhından saptığını ve tehlikeye ma'rûz bulunduğunu hisseder ise derhâl ma'lûmu olduğu yola kadar geri döner veyâhûd âhardan isti'âne eder. İşte biz de seyyâh misillü mesa'il-i dakîkada pek ihtiyâtlı davranmalı, aklımızın ermediği şeyden nükûl edip kuvâ-yı ma'neviyemizi, i'tikâdât-ı selîmemizi tehlikeye ilkâ eylememeliyiz.

El-aklû li-îfâ-yı vezâ'ifü'l-ubûdiyye

Lâ li-idrâki esrâri'l-rubûbiyye

Hikmet-i pür-hakîkati dahi havsala-i dimâğiyyemizin hâricinde [14] iştiğâlâtta bulunmamamızın lüzûmunu te'yîd ediyor.

Rûha: Cân, nefis, nefis-i nâtika, kalb dahi itlâk olunur. Meselâ (huzûzât-ı kalbiyye) denilince et parçasından ibâret olan kalb maddî olmayıp (huzûzât-ı rûhiyye) demektir. Kalbin isti'âraten rûh makâmında vech-i isti'mâli mücerred a'zâ-yı bedeninin en mühimmi bulunmasından mütevelliddir. Fi'l-vâkı' insânın (a'zâ-yı bedeninden bir veyâ bir kaçından mahrûm olarak yaşayıp da kalbsiz yaşayamamasına nazaran kalbe her ne kadar (merkez-i hayât) denilebilirse de (mahzen-i rûh) aslâ denilemez. Zîrâ edilen tecârib-i teşrîhiyye ile mücerred ki kalb yerinden tamamıyla ref' olunarak vazîfesi âlet-i mahsûsa ile te'mîn edildiği yani dem-i müstahzar-ı şiryâna isâle olduğu müddetce hayvânın muvakkaten yaşamakta bulunduğu görülmüştür. Binaên aleyh ateşin kömüre, ziyânın havaya, kilâbın evrâkına, şahm-i lebenin âbına te'sîri nasılsa vücûd dahi rûhdan öylece müte'essirdir, yani rûh vücûdun şu noktasında veyâ bu noktasındadır, denilemez. Bi'l-akıs vücûdun hangi noktasına temâs edilse orada mevcûdiyeti anlaşılacakla beraber o anda [15] yine her tarafında mevcûddur, yani vücûdun bir noktasından diğer noktasına intikâl etmez. Biraz daha tavzîh edelim: Cenâb-ı Hakk nazardan mahfî olduğu hâlde kâinat ve mahlûkâtın nasıl her cüz'ü ve noktasında hâzır ve nâzır, kâffe-i ahvâl ve ef'âlden haberdar ise rûhda muhît-i bedende öylece kâim, ef'âl ve harekâtına âlimdir. Hülâsa, rûhun mâhiyeti havsala-i beşere sığmayacak derecede âlî olduğunu Cenâb-ı Bâri

(قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا)⁴⁰

[Rûh, ef'âl-i İlâhîden olup size verilen ilm-i kalil anın künh ve hakikatini idrâk eylemenize kâfi değildir] hitâb-ı izzetiyle tebeyyün ve kullarının bu bâbda ne kadar tedkîkât-ı dakîka, ne derece tahkîkât-ı amîka icrâ etseler, yine mümkün değil künhüne vâkıf olamayacaklarını emir ve telkîn buyurmuştur. Çok kimseler (قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي) âyet-i celîlesini ilm-i rûhdan 'adem-i bahs için bir hucet ittihâz ederek (rûh mevcûdât-ı insâniyedendir.) deyip geçmek ve (mâhiyet, evsâf ve ahvâlden kat'iyen bahs etmemek lâzımdır.) diyorlarsa da bu fikir mahz hatâdır. Zîrâ (rûh) a'zam-ı vesâ'il-i ma'rifetullâh bulunduğu cihetle (mâ yetevakkafu aleyhi'l-vâcibü fe-hüve vâcib) [16] fehvâsınca rûhun

⁴⁰ İsra Sûresi, 17/85.

dahi kemâl-i aklımızın yettiği, vüs'-i ilmimizin müsaid bulunduğu kadar ahvâl ve mâhiyâtından bahis ve münâzara ve bu sûretle kudret ve azamet-i İlâhiyyeyi bir kat daha tasdîk ve teslîme müsâra'at etmeliyiz. Nitekim:

“men ‘arefe nefsehû fekad ‘arafe rabbehû”

Hikmet-i pür-hakîkati ma‘rifet-i nefse derece-i ittîlâ‘ımız nisbetinde Allahu zül-Celâl hazretlerinin ulviyyet-i zâtîyyesine, azamet ve kudret-i İlâhiyesine muttali‘ olacağımızı bize tebşîr ediyor.

El aczu an-derki'l-idrâki idrâk ve

Kişi noksanını bilmek gibi irfân olmaz.

cümle-i hikemiyesi, bedâyi‘-i Samedâniye karşısında mebhût oluşumuzun dahi ayn-ı kemâlden bulunduğunu mübeyyindir. Zîrâ bu noktaya ancak erbâb-ı kemâl varabilir çünkü takdîr-i ma‘rifetullah cehil ile değil ancak ilim ile mümkün olabilir. Ale'l-husûs: وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ

(الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ) ⁴¹ âyet-i celîlesi ebnâ-yı beşerin ma‘rifet-i nefsiyle lüzum-ı iştiğalini vücûb derecesinde tebyîn eyliyor.

[17] İllâ men sefehe nefsehû

emr-i şerîfi (ey cehl-i nefsehû felem yu‘raf Rabbehû) diye tefsîr olunur ki işbu âyet-i celîleye musaddak bulunan insân hâl-i mezellet-iştîmâliyle hayvân derekesine tenezzül eder. Ne‘ûzü billâhi Te‘âlâ!

(... أَوْلَيْكَ كَالْإِنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أَلَيْكَ هُمُ الْغَافِلُونَ) ⁴²

hitâb-ı izzeti dahi a‘zâm-ı bedâyi‘-i İlâhiyye olan mâhiyet-i rûh, i‘câz-ı Kur‘ân, mû‘cizât-ı enbiyâ, hakâik-i kâinât ve ledünniyât-ı eşyâ hakkında vüs‘-i ilmimiz, rusûh-ı akliyemiz derecesinde kesb-i ittîlâ‘ ve yakîn eylemekliğimiz için bir emr-i şedîd ve celîdir.

“Hümül-ğâfilûn”dan maksad-ı İlâhî, hiç şüphe yoktur ki (lâ ya‘lemûn, lâ ya‘rifûn, lâ yetezekkerûn, lâ ya‘kılûn)dur.

ان الله خلق آدم على صورته

hadîs-i şerîfi dahi ma‘rifet-i nefsin ma‘rifetullâha mirkât olacağına delîl-i celîdir. İmam-ı Gazzâlî hazretleri dahi insânın nüsha-i kübrâ olduğunu ve binâ‘en aleyh ma‘rifetullâha ancak ma‘rifet-i nefsiyle zafer-yâb olunacağını şu nazm-ı belîğ ve hakimânesiyle bize bildiriyor.

[18] Ve tez‘amu inneke cürmün sağîr

Ve fîke'l-müntavi'l-âlemü'l-ekber

Ma‘nâ-yı latîfi: (Ey benî âdem! Sen kendini ehemmiyetten ârî ve pek değersiz bir cürm-i sağîre izâfetle bedâyi‘-i İlâhiyeden hâlî mi zannediyorsun? Hâlbuki bilmiyorsun ki âlem-i ekber senin zât-ı vücûdunda müntavî ve müncelîdir.) Hülâsa:

(خلقت الاشياء لاجلك و خلقتك لاجلي) ve (الانسان سرى و انا سره)

⁴¹ Bakara Sûresi, 1/130.

⁴² A‘râf Sûresi, 7/179.

ehâdis-i kudsiyesi bize pek celî ve pek bedîhî bir sûretde bildiriyor ki insân, cemi'-i avâlim-i İlâhiyeye ve bedâyi'-i kevnîyenin nüsha-i kübrâ-i müstetâbı, ümmü'l-kitâb i'câz-me'âbıdır.

Zât-ı rûhun hakîkatine gelince:

Rûh; bi-nefsihî kâim, bi-zâtihî müdrîk, âlât ve kuvâ ile bedende mutasarruf, hâkim bir cevher-i mücerred olup cisim ve cismâni değildir. Hâdisdir. Hâdisiyyeti ancak hilkat-ı Bârî ile. Ebedîdir. Sıhhat-ı ebediyyeti nusûs-ı Kur'âniyye ve ehâdis-i Nebeviyye ile [19] müeyyedir. Müdrîkdir. İdrâk-ı kemâl dimâğ ile tekemmül eder. Mütelayız değildir. Binâ-berîn cihet ve mekândan münezzehtir. Mevcûddur. Lâkin mer'î-bi'l-ebâr değil mer'î-bi'l-âsârdır. İşte rûh, ancak bu hasâ'is-i celîle sâyesinde Cenâb-ı Bârî Te'âlâ hazretlerine muzâf olarak mahlûkât-ı sâireden mümtâz ve hâiz-i şeref-ihtisâs olmuştur.

İstitrâd

(Cevher) lafzının ma'nâsı nev'-i ulûm ve fûnûna göre tenevvü' ve tehallûf eder. Buradaki yanî (rûh)un ta'rifindeki cevherden maksad ise (bi-zâtihî kâ'im ve lâ-yetecezzî) demektir. Zîrâ kable'l-ihyâ âlem-i ezelde⁴³ ervâh mevcûd olduğu gibi ecsâdın fenâsından sonra dahi bâkî ve ebedî oluşuna nazaran ervâhın mevcûdiyeti, mevcûdiyet-i ecsâm ve ecsâda müftekir olmadığı ve binâ'en aleyh vücûdun gayrı bulunduğu [20] tezâhür eder.

Fenn-i teşrîh dahi rûhun, fa'âliyet ve hayât-ı hucreyât-ı bedeninin muhassalası olduğunu tasdik ile beraber istiknâh-ı mâhiyet ve hakîkatte aczini i'tirâf ve mütehassıslarını yanî müşerrihîni bu bâbda pek büyük ve derin veleh ve hayretlere müstağrak eylemektedir. Bu bâbda izhâr olunan istiğrâb ve hayretler pek tabîidir. Zîrâ mâdem ki Kâdir-i Mutlak (Celle Celâlühû) mâhiyet-i rûhun ilmîni biz nâçiz kullarına bahş etmemiştir, hiç şüphe yoktur ki ilâ-yevmi'l-kıyâme nev'-i benî beşer bu husûsda acz ve hayretten, kudret ve azamet-i İlâhiyeye teslim ve tasdikten başka zerret-i mâ hiçbir şeye muvaffak ve dest-res olamayacaktır. Ne hâcet, yukarıda dahi denildiği gibi bugün akl-ı beşer kuvve-i mıknaşiyyeyi, kuvve-i câzibe-i arzı, hatta mücerred kendi çîre-i dest mahâreti, mahz kendi çîregî-i akl ve firâseti bulunan ve küllü yevm vücûdundan pek büyük ve lâ-yu'ad istifâdeler edilmekte olan kuvve-i elektrikiyyenin bile esbâb-ı hakîkiyye-i husûlünü henüz me'a't-te'esüf keşif ve derk edemediği hâlde kâdir-i bî-hemtânın, sâni'-i yektânın kullarından bi-hasebi'l-hikme mahfi kıldığı esrâr-ı rûhu bilmekte âyâ nasıl istihsâl-ı muvaffakiyet edebilir?.. Bunun için rûh ve rûh kadar [21] bedî' olan havârik-i İlâhiyye karşısında hepimiz:

Subhâne men tehayyara fî sun'ihî'l-ukûl

Subhâne men bi-kudrethî ya'cizü'l-fühûl

zemzeme-i rûhaniyet-isâlesiyile tahlîl-i lisân ve tezyîn-i ezhân eylemek cümle-i ferâ'iz-i dîniyyemizdendir. Zîrâ her şeyin künh ve hakîkatini bilmek ilm-i küll'e mütevakkıftır ki bu da ancak Cenâb-ı Hakk'a mahsûsdur. Bu hakîkat dahi:

⁴³ Buradaki (ezeliyet) tekaddüm-i zamanı itibariyle kâffe-i muhlûkâtta tekaddüm demektir. Yoksa kendisine zaman sebk etmemiş demek değildir. Nitekim Cenâbı Nebi (اول ما خلق الله الروح), (انالله خلق الارواح قبل الاجسام بالف), (علم) buyurmuştur.

قُلْ إِنَّمَا (قُلْ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ ...)⁴⁶ ve (... وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ)⁴⁵ ve (... وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا)⁴⁴ ve (عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ)⁴⁷ âyât-ı celîlesi ve (Hâlik, mahlûkdan a'lemdir) kazıyye-i bedâhat-isâlesiyle müeyyed ve müsbetdir.

(اذا خرجت روح العبد تلقاه ملكان يصعدان بها)

hadîs-i şerîfi dahi bazılarınca rûhun hâric-i bedende bulunduğuna dâir olan i'tikâdın butlânını sarâhaten göstermekde ve bu bâbda münâkaşât ve münâzarâta lüzûm ve ihtiyâç aslâ bırakmamaktadır.

Hülâsa âsâr-ı Kibriyâyı keşif ve idrâkta insânın acz-i tâmmını musaddak bulunan [22] mü'essir perdepûş-ı Kibriyâ âsâr-ı hayrette ve

İdrâk-i ma'âlî bu küçük akla gerekmez

Zîrâ bu terâzû o kadar sıkleti çekmez

kelam-ı hakikat-insicâmıyla işbu mebhas-ı mühimme nihâyet ve hitâm veririz.

[23] Mebhasü'l-a'sâb

VESÂİT-İ İDRÂK-I RÛH

Mebhasü'l-a'sâb⁴⁸

A'zâ-i bedenın beyınlerindeki irtibât ve münâsebâtı muhâfaza ile beraber vezâifini tanzîm eden ve hassasiyet, hareket ve fa'âliyetini idâre eyleyen cümle-i mahsûsaya (cümle-i asabiye) ve bundan bahseden ilm-i teşrihin kısmına da (mebhasü'l-a'sâb) itlâk olunur.

Cümle-i asabiye; vezâif-i hayâtiyye ve hissiyenin vâsıta-i ehemm ve mu'tenâ-bihâsı ve meşy, hareket ve nutuk misillü ef'âl-i rûhiyyenin bâ'is-i aslîsi ve sebep-i yektâsıdır.

Cümle-i asabiye; fa'âliyet-i rûhâniyemizin merkezi gibi add olunmaktadır. Ancak tasavvurât, tahatturât, tefekkürât ve irâdâtın sûret-i tahassul ve teşekkülü, el-yevm vüs'-i beşer hâricinde bulunmakla, mechûl olduğundan cümle-i asabiyye "müvellidü'l-fıkr ve'l-irâde" demek kat'iyen câiz değil ise de seyyâle-i elektrik istihsâlinde kömür ile tütyânın der-kâr olan derece-i ehemmiyeti kadar cümle-i asabiyyenin dahi ihtisâsât ve irâdâtın emr-i tevlîdinde elzemiyeti bidîdârdır. Şu hâlde cümle-i asabiye [24] müvellidü'l-fıkr ve'l-irâde demekten ise vâsıta-i tevlîd-i fıkr ve irâde demek daha evlâ ve savâb olmuş olur.

Cümle-i asabiye: (Cümle-i asabiye-i hayât-ı nesebiye) ve (Cümle-i asabiye-i hayât-i uzviye) nâmıyla başlıca iki kısımdır.

Cümle-i asabiye-i hayât-ı nesebiye; kuvâ-yı hissiye ve irâdiyenin makarr ve menşe'i olup âlem-i hâricî ile beden arasında bir cihâz-ı mütevassıt ve nev'-i beşerde maddeyi rûha birleştiren ve sır ve hikmeti henüz tamamıyla anlaşılamayan bir râbıta-i hârikadır. (Merkezî) ve (Muhîti) olmak üzere

⁴⁴ Talâk Sûresi, 65/12.

⁴⁵ Yusuf Sûresi, 12/76.

⁴⁶ Mülk Sûresi, 67/26.

⁴⁷ Ahzâb Sûresi, 33/63.

⁴⁸ İşbu mebhas-i mühimmin tahririnde müşerrih-i şehîr Mazhar Paşa hazretlerinin (Teşrih-i Tavsîfi)si esâs ittihâz kılınmıştır.

iki kısımdır. Kısım-ı merkezî, cevfi-i kahfda (Kafatasında)ki beyin ile amûd-ı fakrîde (bel kemiğinde)ki nühâ'-ı şevkî (murdâr ilik)den ibâret olmak üzere iki kısımdır ki a'sâb-ı kahfiye ve şevkiye denir.

Kısım-ı muhîfî, kısım-ı merkezîden ba'de't-tevellüd bedeninin kâffe-i nukâtına giden hubûl-i asabîden ibârettir. İşbu iki nev' a'sâb, gâyet hassâs olup his ve harekete, akıl ve arzuya hizmet etmekle beraber harâret ile alâim-i devrâniye ve tağdiyenin dahi taht-ı te'sîrinde bulunur.

Cümle-i asabiye-i hayât-i uzviyye ki gayr-i hassâsdır, derûn-i kahfdan mütevellid ve bir takım ukdelerden müteşekkil olup [25] her biri echize-i hazmiyye, teneffüsiye ve devriyye ve buna mümâsil a'zâyâ i'tâ-yı ağsân ve hubûl ederek şu'ûr ve ihtiyârın hükmü ve te'siri olmaksızın vezâif-i hayâtiyyeyi îfâ ve idâre eder.

Hülâsa cümle-i asabiyye-i hayât-i nesebiyye; ahvâl ve efâlimize cümle-i hayât-i uzviyye ise idâme-i hayât ve a'mâlimize hâdimdir.

Asab: (sehâyâ) denilen ve hâricden dahile doğru (ümmü's-sulb), (ğışâ-i ankebûtî) ve (ümmü'r-rakîk) nâmı tahtında üç kat ğışâ-i hûrda-bîni ile ihâta kılınmış bulunan bir cevher-i hayâttir ki (nevât) veyâ (mükevven-i evvel) ıtlâk olunur.

Ümmü's-sulb diğer iki ğışâdan daha kesîf ve mukâvimdir.

Ğışâ-i 'ankebûtî, ümmü's-sulb ile ümmü'r-rakîk miyânında kâin olup pek rakîk bulunduğu cihetle (kirpâsî-ankebûtî)ye⁴⁹ teşbih olunarak ğışâ-i 'ankebûtî denilmiştir.

Ümmü'r-rakîk diğer ğışâların en rakîk ve dakîki ve en ziyâde ev'îye-i demevîyyeyi muğallem bulunduğu cihetle merkez-i dimâğ için bir ğışâ-i muğaddî hükmündedir.

A'sâbın vezâif-i hakîkiyye ve mühimmesi iyice anlaşılacak [26] üzere tafsîlât-ı âtiyenin bast ve temhîdine lüzûm görülmüştür:

A'sâb-ı merkezîye; menâbi'-i ihtisâsât ve irâdâttir. A'sâb-ı muhîfiyye ise a'sâb-ı merkezîyenin âmâl ve a'mâlini ahz u i'tâyâ hâdimdir. Bir sûrette ki vilâyât, elviye, akziye ve nevâhîyi merkez-i hükûmete rabt eden telğraf telleri misillü bedeninin bi'l-cümle nukâtını merkez-i şevkîden ba'de'l-mürûr merkez-i dimâğa rabt eder.

A'sâb-ı muhîfiyye; hissî ve muharrikî olmak üzere iki kısımdır: (A'sâb-ı hissiye veyâ ile'l-merkezîye) hissiyât-ı hâriciyyeyi muhîf-i bedenden merkez-i dimâğa îsâl eder.

(A'sâb-ı muharrike veyâ ani'l-merkezîye); bi'l-akîs merkezde tahassul ve tekarrur eden irâdâtı muhîf-i vücûda sevk ve nakil eyler. Meselâ: elimize batan bir dikenin acısını dimâğımıza îsâl eden a'sâb-ı hissiyyedir. Dikeni elimizden çıkartıp vec' ve ızdırabından kurtulmamızı irâde eden ise a'sâb-ı muharrikedir.

Bir de bu iki nev a'sâbtan mürekkeb (a'sâb-ı muhtelite) vardır ki ân-ı vahidde his ve hareketi îbrâz eder. Yanî def'aten hem mütehassis hem de müteharrik bulunur.

Cümle-i asabiye-i hayât-i 'uzviyye; a'sâb-ı merkezîyyeden [27] mütevellid ve bir takım ukdelerden müteşekkil olup başlıca vazîfesi hazm, teneffüs, harâret ve deverân-ı dem ve buna mümâsil

⁴⁹ Örümcek ağı.

echizeye i'tâ-yı aḡsân ve ahkâm ederek a'sâb-ı merkeziyenin yanî şu'ûr ve ihtiyârın hüküm ve tesîri olmaksızın ta'bir-i esahh ile a'sâb-ı merkeziye müte'essir bulunmaksızın vezâife-i hayâtiyye-i bedeni îfâ ve idâre eder. Bunun için buna (a'sâb-ı ru'ûye-i miğdeviyye) dahi itlâk olunmuştur. Bunda şu'ûr ve ihtiyârın te'sîri yoktur dedik. Çünkü insân âlem-i hâricî ile küllî ve cüz'î münâsebâtta bulunduğu hâlde dimâğ mütehassistir. Yanî insânda şu'ûr ve idrâk hâsıl olmaktadır. Hâlbuki insân âlem-i dâhilisinden, yanî hazım ve teneffüs misillü ef'âl ve iğtidâ'îye ve hayâtiyesinden külliyyen bî-haber ve gayr-i müte'essirdir. Şu kadar var ki ef'âl-i müntazime-i hayâtiyyesine cüz'î târî olan halele derhâl vâkıf olarak emr-i tedâviye şitâbân olur. Bu da tabî'îdir ki muhtellât-ı hayâtiye-i bedeninin intâc ettiği evcâ' ve izdırâbâtta a'sâb-ı merkeziyenin mütehassis ve haberdâr bulunmasından mütevelliddir.

Yanî a'sâb-ı uzviyenin fâ'il ve meded-re's-i küllî olan a'sâb-ı merkeziyye 'arz-ı iftikârı ancak marîz düştüğündedir. Me'a hâzâ insânın âlem-i dâhilisinden bî-haber bulunması yanî [28] vazîfe-i hayâtiyesinin yed-i ihtiyârına mevdû' bulunmaması bir ni'met-i uzmâdır. Eğer bu vazîfe-i mühimme dahi diğer ef'âl ve harekâtı misillü ihtiyâr-ı zâtîsine tevdi' edilmiş olsa idi hiç şübhe yok ki insân pek az bir zamân zarfında hâtime-keş-i hayât olurdu. Zîrâ hatâ ve nisyân ile âlûde bulunduğu cihetle ef'âl ve harekâtında dâima etmekde olduğu nice cüz'î ve küllî hatâlar misillü işbu vazîfe-i mühimme-i hayât-bahşâda dahi giriftâr hatâ olarak hayât-ı mu'azzezini dûçâr-ı tehlike eyler idi.

Mebhasü'd-dimâğ

Dimâğ, yukarıdan aşağıya iki nısf küreye münkasım olup her bir nısf küre dahi muhh, muhhîh, muzîk-i dimâğ, basala-i sîsâ'îyye nâmıyla başlıca dört kısımdan mükevvendir. Ve her bir kısım da ebyaz ve sincâbî-iki cevherden mürekkebdir. Cevher-i sincâbî-üç dört milimetre kalınlığında olup dimâğın sath-ı hâricîsini ihâta eylediğinden buna (kıt'a-i kaşriyye) denir. Elyâf veyâ huceyrât-ı sincâbiyye elektrik bataryası makâmında olup tevlîd-i akl ve irâdenin vâsıtâ-yı yegânesidir. Cevher-i ebyaz; dimâğın kısım-ı dâhilîsini teşkil eyleyip buna (kıt'a-i merkeziye) denir. Elyâf veyâ huceyrât-ı beyzânın temâdîsi [29] a'sâbı teşkil eder ki elektrik telleri makâmındadır. Şu hâlde cevher-i sincâbiyenin vazîfesi husûl-i akl ve irâdeye âlet olmak, cevher-i ebyaz ise te'sîrât-ı hissiyyeyi muhîtden merkeze ve tesvîkât ve irâdât-ı muharrikeyi de merkezden muhîte nakil ve îsâl etmektir.

Her nısf küre-i dimâğiyenin muhît-i vücûdda olan teşe''uât-ı⁵⁰ a'sâbiyyesi mütesâlibdir. Yani sol cihetteki nısf küre-i dimâğ-ı a'zâ bedeninin kısım-ı yemînine nâfizü'l-hükm ve'l-irâdedir. Şu hâlde yemîn nısf küre-i dimâğda bir âfet 'ârız olduğu takdîrde bedeninin sol ciheti meflûc ve amel-mânde olur.

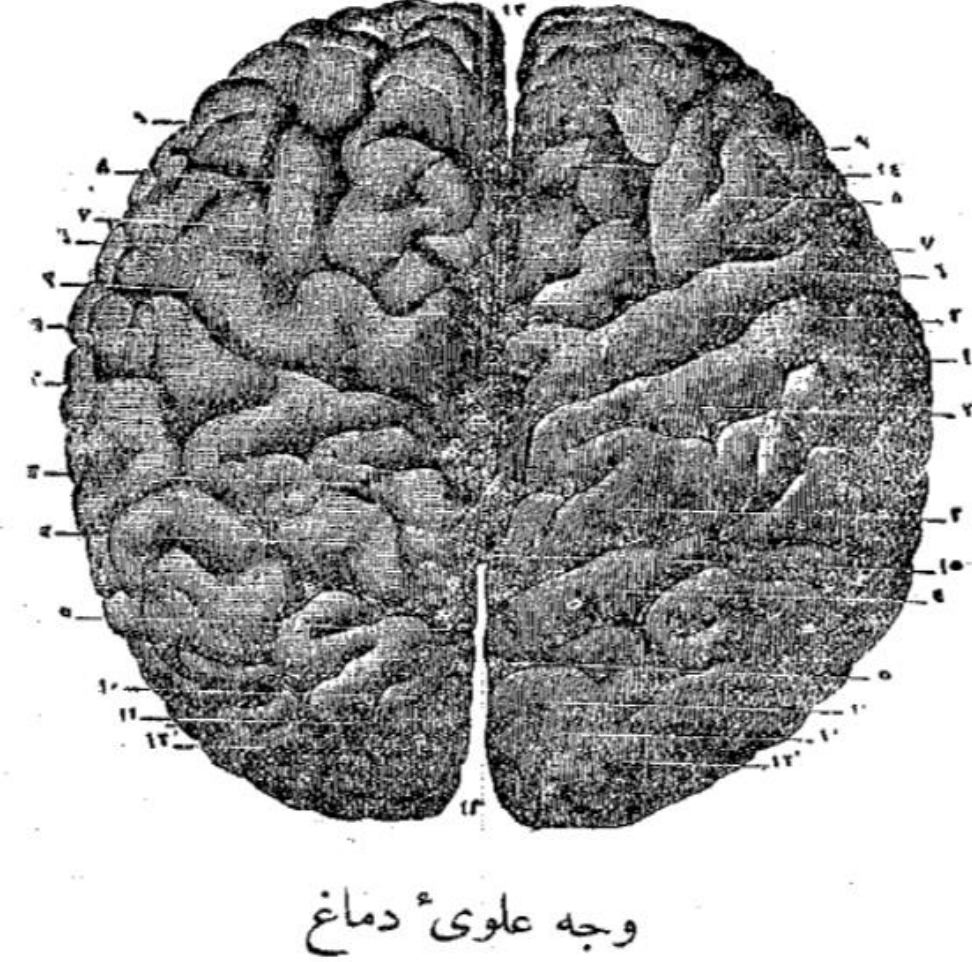
Her iki nısf küre-i dimâğ yekdiğerine merbût olup vâsıtâ-yı rabt olan gışâye (cism-i sefenî) itlâk olunur.

Dimâğ, bi'l-cümle a'zâ-i vücûdiyeden ziyâde kana ihtiyâc mess etmektedir. Dimâğ-ı beşer, hadd-i vustâ olarak 1800 ilâ 1900 gram sıkletindedir. Şimdiye kadar; (vefret-i akl dimâğın sıklet-i vezniyesiyle mütenâsibtir) nazariyesi kabûl olunmakta idiye de ahîren ilm-i teşrîhin bahş etmiş olduğu muvaffakiyât-ı hârika ve nâfi'adan olarak tahakkuk etmiştir ki vefret-i akl, sath-ı dimâğdan

⁵⁰ Yayılma.

meşhûd olan (telâfif = girinti) [30] ve (te'âric = çıkıntı) hasebiyle vüs'at-ı muhît-i dimâğ ile mütenâsibtir.

Zîrâ çok def'a dimâğı veznen daha hafif olanların dimâğı daha ağır olanlardan âkıl bulunduğu edilen tecârib-i teşrîhiyye ile tahakkuk etmiştir.

Şekil 1: Vech-i Uluvviye-i Dimâğ

[31] Mebhasü'l-Muhh

Muhh, dimâğın en büyük yanî dokuzda sekiz kısmı olup en ziyâde cevî-i kahfın evc-i bâlâsını teşkîl ve işğâl eyler. İhsâsât, akıl ve irâdeye müvekkil bulunduğu cihetle kütle-i dimâğıyeyi teşkîl eden dört kıt'anın en mühimidir. Derûn-ı kahfda aldığı şekle nazaran bir derece beyzîdir. Sathı, müstevî olmayıp mi'â'-i rakik⁵¹ telâfif-i mütemevvicesine müşâbih yılkâvî ve girintili ve çıkıntılıdır ki (telâfif) ve (te'âric) itlâk olunur.

Muhhun vazîfesi; muhît-i bedenden merkez-i dimâğa vürûd eden tesvîkâtın ihtisâsât ve idrâkata bi't-tahvîl tasavvur ve irâdeyi tevlîd eylemektir. Şu hâlde cevher-i sincâbi-i muhh; fa'âliyet-i rûhaniyemizin merkezi gibi add olursa sezâdır. Zîrâ bugün cevher-i sincâbî-i muhhun bazı nâhiyelerinde bir takım hissiyât ve harekât-ı irâdiye merâkizi keşif olunmuştur ki bunun inkârı vücûd-ı

⁵¹ İnce bağırsak.

şemsin inkârına mu'âdildir. Meselâ: yesâr nısf küre-i dimâğda mevcûd merkez-i nutk imhâ edilmekle insân iktidâr-ı tekellümden mahrûm olarak yaşar. Şimdiye kadar merkez-i sem'î, merkez-i fehmi, merkez-i nutku, merkez-i tahrîri, merkez-i şemmi, merkez-i ğurûfu ve merkez-i lemsi gibi birçok merâkiz-i ef'âl ve irâdât keşif olunmuştur.

[32]

Şekil 2: Kaşr-ı Muhhda merâkiz-i rûhiyye-i fi'liye

1 ilâ 5 Merâkiz-i herekât-ı etrâf (Felc-i nısf tûlânî). 7 ve 8 Mültekâ-yı şefetânın merkez-i herekât (Felc-i vechî). 9 ve 10 Şefetân ile lisânın tekellüme mahsûs olan merkez-i herekâtı (Ma'dûmiyet-i nutk). 11 Zâviye-i fehmin merkez-i inkimâş. 12 Re's ile gözlerin herekât-ı cenbiye merkezi ile yazı yazmak herekâtı merkezi (Adem-i kâbiliyet-i tahrîr). 13 Muharrer veya matbû' kelimâtı tanıyıp anlamak kuvve-i hâfızası merkezi ('Umyu'l-keâm) ve 14 Merkez-i dûrbîn (Nîm beyin). 15 Merkez-i sem'î (Asımiyyet-i kelâmı

[33] Mebhasi'l-Muhîh- Mudîk Dimâğ

Mebhasü'l-Muhîh

Muhîh veyâ dimâğçe; muhik taraf-ı süflisinde kâ'in ve hemân küreviyyü'ş-şekl bir kütle-i asabiye olup muhhdan pek küçüktür. Ağırlığı 135 ilâ 140 gramdır. Muhhihde te'ârîc ve telâffiden eser yoktur. Sathında yalnız hutût-ı mütevâziye-i mâ'ile görülür. Muhîh, muhh gibi cevher-i sincâbî-ve ebyazdan mükevven olup, ancak cevher-i ebyâz kütle-i mecmû'a-i muhîhin sülüsünü teşkil eder. Ve hâricen muhh misillü cevher-i sincâbî-ile muhâtedir.

Muhîhin tabaka-i sincâbiye-i muhîtiyesi pek ziyâde ev'iyeye-i şî'riyye-i demeviyyeyi hâvîdir. Vazîfesi yalnız harekât ve irâdât-i ihtiyâriyyeyi tanzîm eylemektir. Bu sebepten dimâğçede bir maraz ve âfetin hudûsu harekât-ı bedende bilâ-ihtiyâr bir takım intizâmsızlığı intâc eder.

Mebhas-i Mudîk-i Dimâğ

Mudîk-i dimâğ; veyâ hadebe-i halkaviyye kütle-i dimâğiyyenin muhh ile muhîhi basala-i sîsâ'iyeye rabt eden bir kısmı olup muhun tahtında ve basala-i sîsâ'iyenin fevkinde kâ'indir. Dimâğın en dar yeri ve halkaya müşâbih olup yekdiğeri üzerine mevzû' iki gîşâ-i müstevîden ibârettir.

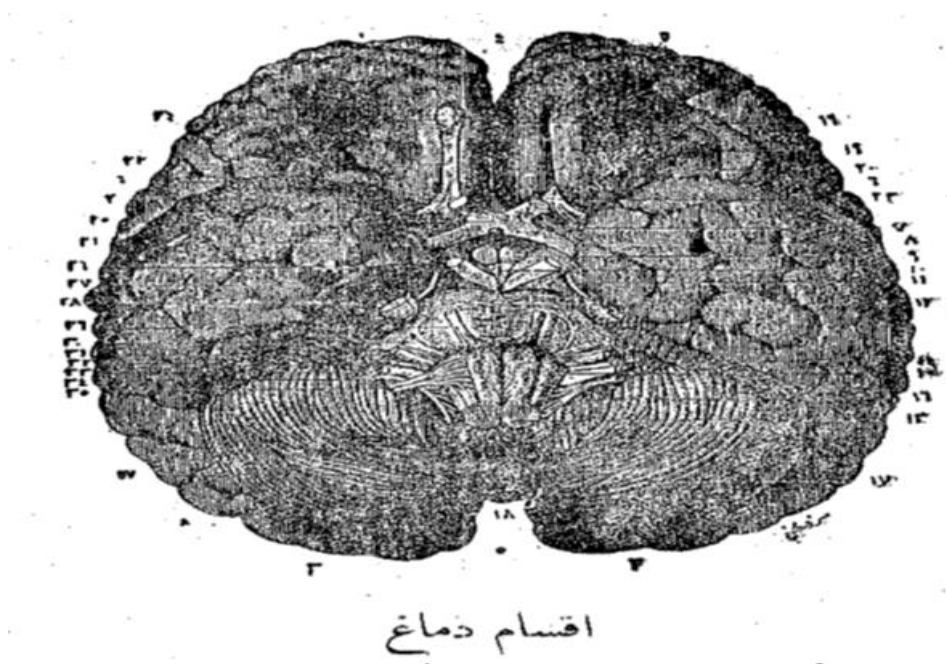
[34] Mudîk-i dimâğ, hiss-i umumînin merkezi gibi zan ve add olunmakta, yanî intibâ'ât-i hissiyenin merkez-i idrâki gibi telakki edilmektedir. Allahu a'lem hakîkatehû.

Mebhas-i Basala-i Sîsâ'iyeye

Basala-i sîsâ'iyeye; kitle-i dimâğiyyenin mudîk-i dimâğ ile muhîhden nühâ'-ı şevkîye mümted olan kısmı olup bir mahrût-ı nâkıs şeklindedir. Tûlü üç santimetre ve arzı en geniş olan mahalinde on sekiz milimetredir. Cihet-i süflîsi ki nühâ'-ı şevkîye mütemâdiddir, Gâyet dayyık olduğundan (anîk-i basala) ismiyle zikr olunur.

Basala-i sîsâ'iyenin; muhîhin cihet-i halfisine doğru uzamış müsellesü'-şekl bir hufre-i sağîresi vardır ki ukde-i hayât itlâk olunur. Bu ukdenin tahribiyle beraber hayât ma'dûm olur. Çünkü echize-i devriye ve teneffüsiyeye giden a'sâbın, yanî a'sâb-ı ru'eviye-i mi'deviyyenin mebde' ve menşe'i burasıdır. Binâ'en aleyh bu noktaya bi't-temâs harekât-ı kalbiye ve teneffüsiyenin ta'tîli ise mevte intâc eder. İşbu ukde-i hayât ense hizâsında kafâ kemiği ile atlas kemiği arasında kâ'in ve mahfûzdur. Basala-i sîsâ'iyeye harekât-ı kalbiye ve teneffüsiye ile ef'âl-i hazmiye ve savtiyenin merkezî olup ehemmiyet-i azîmeyi hâizdir.

[35]

Şekil 3: Aksâm-ı Dimâğ

1. Nısf küre-i muhhlar. 12. Hadebe-i halkaviye. 13. Basala-ı sisâ'iyye. 17. Nısf küre-i muhîhler.

[36] Mebhâs-ı Nühâ'-ı Şevkî-Murdâr İlik

Nühâ'-i şevkî, basala-i sisâ'iyyeyi müte'âkib beyâz ve uzun bir habl-ı a'sâbîden ibâret olup mecrâ-yı şevkî, ya'nî 'amûd-ı fakrîde muhfûz ve gâyet mülâsıktır.

İşbu murdâr ilik, 'amûd-ı fakrînin⁵² nihâyet tûlca kâ'ide-i 'as'asa⁵³ kadar müntehîdir. Ancak sen terakkî etdikçe 'amûd-ı fakrî nühâ'-ı şevkîden ziyâde uzadığı cihetle ilik ekseriyetle (İkinci fıkra-i kutniyye) nâmı noktada kalır. Tûlü 40 ilâ 54 santimetre ve sıklığı otuz gram ve kutru on ile on iki milimetredir.

Nühâ'-ı şevkînin elyâfı "Dâhiliye" ve "Hâriciye" olmak üzere ikiye münkasımdır. Elyâf-ı dâhiliyesi, bi'z-zât nühâ'-ı şevkîden neş'et ettikten sonra cevher-i sincâbîden muhtelif tabakalarını yekdiğerine birleştirerek yine kendisinde müntehî olur. Elyâf-ı hâriciye ise, cevher-i sincâbî-i nühâ'dan neş'et birle basala ve hadebe-i halkaviyeyi seyrettikten sonra muhha mütevecih olur. Ve bu sûretle dimâğla peydâ-yı münâsebet eder.

Nühâ'-ı şevkî, dimâğ misillü sehâyâ ile muğallem ve cevher-i sincâbî-ile cevher-i ebyaddan mürekkeb bulunmaktadır. Şu kadar ki cevher-i sincâbîsi dimâğdaki [37] gibi sathında olmayup bi'l-akîs merkezinde ve cevher-i ebyazı sathındadır. Binâ'en aleyh nühâ'-ı şevkînin nâhiye-i merkeziyesi evâmîr ve irâdât-ı dimâğiyeyi nâkıldır. Şu hâlde nühâ', muhît-i beden ile dimâğ arasında mübellîğ-i âmm olup te'sîrât-ı hâriciyyeyi dimâğa ba'de'l-îsâl aldığı evâmîr ve irâdâtı a'zâ-yı muhît-i vücûda nakleyler. Demek oldu ki dimâğ, nutuk, basar, sem', şemm misillü sarf kahfâ âid olan vezâ'if ve irâdâtı sultân-ı dimâğ, sadr-ı ekbere bilâ-müracaat doğrudan doğruya kendi icrâ ve infâz eder.

Buna mukâbil nühâ'-ı şevkî dahi dimâğa bilâ-istîzân bel'ûmî-i lisânı⁵⁴ misillü bazı vezâif bi'z-zât icrâyâ me'zûndur. Ancak akabinde dimâğa i'tâ-yı ma'lûmât eylemeye mecbûrdur. Yani bazı ef'âl ve ahvâlin doğrudan doğruya nühâ'-ı şevkîde tehadüs ve tahassulüne medâr ve müsâ'id bulunan a'sâbın nukât-ı müntehâları dimâğa merbûttur. Demek hâkim-i küll, dimâğdır. Şu kadar var ki ahkâm ve irâdâtını ya bilâ-vâsita veyâ bi'l-vâsita icrâ eder.

[38] Mebhas-ı sevkü't-tabî'î ve melekâtü'l-akliye

Bidâyet-i emirde bilâ istisnâ bi'l-cümle zevîl-ervâhda iki nev' hâlât-ı ma'neviye müşâhade edilmektedir ki biri melekât-ı akliye, diğeri de sevk veyâ ilhâm-ı tabî'îdir. Her ikisinin de mahal ve mevridi dimâğdır. Sevk-i tabî'î; insân ve bi'l-cümle hayvânâtta mevcûddur. Bir sâ'ik-i ma'nevî; zî-rûhî maksad, menâ'at, elzemiyet ve ehemmiyeti bilâ-mütâla'a bazı a'mâlin icrâsına sevk eder. Bir sûretteki müte'allıklını bir saat veyâ buhar makinesi gibi hareket ve icrâ-yı fi'il ettirir. Bu fi'il ve hareketde akıl ve tefekkürün kat'iyyen dâhli yoktur.

⁵² Bel kemiği.

⁵³ Kuyruk sokumu.

⁵⁴ Dilin hareketi, yutkunmak.

Sevk-i tabî'î; kâffe-i zî-ervâhın nesil ve nev'lerini muhafazaya ihtiyâcât-ı tabî'îye ve zarûriyelerini tedârîke ve bu cihetle idâme-i hayâtlarına hâdimdir.

Sevk-i tabî'îde ilim yoktur. Yani icrâ-yı ahkâmı ilm üzerine müstenid olmayıp ancak lüzûm-ı tabî'î üzerine mübtenî ve bir siyâk üzerine cârîdir. Meselâ: yeni doğan bir çocuğun veyâ bir kuzunun memeyi ağzına alıp emmesi, doyduğu zaman bırakması, acıktığı zaman feryâd ü figân eylemesi, arıların peteklerini ve ipek böceklerinin kozalarını örmesi, [39] kuşların yuvalarını yapması, esmâk ve tuyûr-ı mâ'iyenin suda yüzmesi, hep sevk-i tabî'î âsârı olup başkasının verdiği ta'lîmâtla değildir. Ale'l-husûs yumurta derûnundaki civcivlerin gagalarıyla yumurtaları delip çıkması sevk-i tabî'înin derece-i hakîkatini tebyîne delîl-i kâfidir. Ancak sevk-i tabî'înin bilâ-idrâk bu hâlâtı, âvân-ı tufûliyette olup, sen terakkî ettikçe sevk-i tabî'îye tedricen ilim hudûs etmeye başlar. Binâ'ên aleyh zî-rûh da ef'âl ve harekâtını o ilm-i cüz'îye istinâden icrâya koyulur. Sen ilerledikçe ilim de o nisbette tezâyîd eder. Meselâ; mukaddemâ nevzâd; tekdîrden, tebessümden bir şeyi anlamaz iken iki, üç aylık oldukda vech-i ma'sûmânesine karşı gösterilecek cüz'î bir tekdîr ile ağlamağa ve bi'l-akis pür-şatâret edilecek bir tebessüme karşı gülmeğe, ızhâr-ı meserret ve hoşnûdî eylemeğe başlar.

Kezâ yeni doğan bir kuzu, hiç bir şeyle mütehassis değil iken bir iki ay, hatta beş on gün sonra anasının da'vetine mübeyyin sedâsına can atması ve kezâ bir iki aylık olan kedi yavrularının analarının mülâyim sadâlarına karşı pür-telâş koşmaları ve bi'l-akis yanından tebâ'üdlerini müş'ir sert sedâsıyla savuşup kaçmaları bize i'lâm ediyor ki [40] insân olsun hayvân bulunsun sevk-i tabî'înin hadd-ı lâyıkkına bi'l-vusûl tekemmülü, sinnin terakkîsiyle yani dimâğın derece-i neşv ü nemâsıyla mütenâsibtir.

Gerek insân ve gerekse hayvân, hâl-i tufûliyette iken hiçbir şeyi ta'lîm edemez iken sinn-i sabâvet ve temyîzden i'tibâren isti'dâdî derecesinde ta'lîm ve terbiyeyi kabûl etmeye başlar. Meselâ: papağan, kelb, maymun, ayı ta'lîm kabûl edecek bir zamana gelmedikçe sevk-i tabî'îlerinin hâricinde bazı ef'âl ve harekât mümkün değil ta'lîm ettirilemez. Demek oldu ki hayvânâtta dahi ilim, yani melekât-ı akliye mevcûd, lâkin insâna nisbeten pek mahdûddur. Eğer onlarda ilim mevcûd olmasa idi ta'lîm ve terbiyeyi kat'iyen kabûl etmemesi, yavrularını düşmanlardan vikâye eylememesi ve düşman eline geçmiş olan cân-pârelerinin istimdâdına olanca kuvveti ve iktidârıyla gayret göstermemesi lâzım gelir idi. Şu hâlde hayvânâta dahi 'âkıl diyebilir miyiz? Diyemeyiz! Çünkü o hâlde insân ile hayvân beyninde bir fark kalmaz. Halbûki Cenâb-ı Hakk, insânı eşref-i mahlûkât olarak yaratmış ve eşrefiyetini "akıl" ile bahşetmiştir. Yani insânın eşref-i hayvânât olması akıl ve müte'allikâtı sâyesindedir. Binâ-berîn yine insânı (akıl) [41] ve hayvânı (his) ile tavsîf eylemeli, lâkin telâfif ve te'ârîc-i dimâğiyeleri nisbetinde kuvve-i âlimeye mâlik bulduklarını bilmeli ve böylece i'tikâd etmelidir. Zîrâ hayvânâtın sırf kuvve-i ilme müte'allik bulunan bazı ef'âl ve harekâtına karşı ilmden külliye tecerrüd ve mahrûmiyetlerine kâ'iliyet sırf hamâkâtdır.

Sâni'-i hakîm, hayvânâtı nasıl ilmden külliye mahrûm olarak yaratır ki, te'mîn-i hayât eden ancak ilimdir. Bir hayvânın; şikârı arkasından koşması, pençe-i cû'yânesini geçirmek üzere saatlerce

siper altında bulunması, bir sinek kanadı avlayacağım diye örümceklerin ağlar, tuzaklar kurması, bir kelbin, yavrusunun feryâd u figânını işitir işitmez yıldırım gibi imdâdına yetişmesi âyâ ilim değil de nedir?

Bunları hayvânâta ta'lim eden acaba kimdir? İşte bu misillü ef'âl ve harekât-ı hayâtiyyelerinin mürebbî-i hâsı ilmi, yani akıllarıdır.

Fakat denilecek ki insân ile hayvân beynindeki (akl) nisbet kabûl olunmayacak derecededir. Şu hâlde biz hayvânâta nasıl (zî-akl) diyebiliriz? Doğru! Fakat insânlar beynde bile aklen o kadar tefâvüt vardır ki insân, hayretten kendini alamıyor. Hatta o derecede ki eşkâli [42] nisbetinde akılları mütefâvittir. Şu hâlde hayvân derecesinde nâkisü'l-akl olanlara dahi hayvân mı diyelim? Fi'l-vâki' kinâyeten diyoruz. Biz değil Cenâb-ı Hakk bile ⁵⁵أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ âyet-i celîlesiyle benî âdemin, hayvânât-ı sâireye olan rüchaniyyet ve mümtâziyetini ibrâz edemediği takdîrde hayvân derecesinde bulunacağını işâret buyurmuşlardır.

İşte insânların beynde bile aklen olan tefâvüt-i azîm mücerred dimâğlarının hacim, telâfif ve te'ârîcilerinin ziyâde veyâ noksanlığından mütevelliddir.

Bir de dâima görüyoruz ki hayvânâtın isti'dâd ve melekâtı hiç bir zaman bir olmayıp nev' ve cinsine göre tehallûf etmektedir. Bu tehallûf ise insânlarda olduğu gibi te'ârîc ve telâfif-i dimâgiyelerinden münba'is bulunduğu ve ziyâde te'ârîc ve telâfif-i dimâgiyeyi hâ'iz bulunanların melekât-ı akliyelerinin ziyâde olduğu fenn-i teşrihce pek bedîhî bir sûrette tahakkuk etmiş ve her sâhib-i tıbb ve hikmetin tasdik-kerdesi bulunmuştur. Meselâ dimâğ, ale'l-umûm 'âkıl olan insânlarda eblehlerden ziyâde büyük, hacimli, telâfif ve te'ârîcili olduğu gibi hayvânâtın, fil ve maymunun dimâğı diğer memeli hayvânlarınkinden; ve tuyûrdan, papagan ve güvercinin dimâğı [43] dahi tuyûr-ı sâireninkinden hacimli ve ziyâde te'ârîc ve telâfifi hâvîdir. Hele sümüklü böcek, kurd ve solucan misillü hayvânât-ı sehîfenin teşkilât-ı dimâgiyeleri hayvânât-ı sâireninkinden pek ziyâde basit olup hemân telâfif ve te'ârîciden mahrûm, binâ'en aleyh melekât-ı aklieleri ma'dûm gibidir.

Hülâsa, Cenâb-ı Hâkim ve Kadîr dilediği nisbette kâffe-i halâ'ik-i zî-rûhiyyesine akıl ihsân etmiş ve emr-i tehaffuz ve idâre-i ma'îşetlerini buna tefvîz buyurmuştur. Elhamdülillah.

Kuvve-i akliyenin, terbiye, ta'lime muhtaç olması ve öğrenmediği şeyi yapmağa bî-kudret bulunması hakâ'ikinden müstebân oluyor ki akıl, ancak terbiye ve ta'lim ve meleke sâyesinde tekemmül eder. Ve ilâ sevk-i tabî'î derecesinde kalır. İnsânın kuvve-i akliyesi gâyet vâsi', münevver, tehavvül ve teğayyüre gâyet müste'id; hayvânâtın ise bi'l-akıs muzlim, ta'dilât ve tahvilâtı kabûle pek az müste'id ve hatta bazısında gayr-i mütehavvildir. İşte akl-ı insânî ile hayvânî beynindeki fark bundan ibârettir.

Eğer zevî'l-ervâh, akıl ve binâ-berîn kudret iktisâb-ı ilimden mahrûm olarak halk olunmuş ola idi hayâtı ile memâtı bir olurdu. Zîrâ te'mîn-i ma'îşet edemezlerdi. Hayvânâtı, li-hikmeti'llâh, teşkilât-ı akliyelerinin noksâniyetinden dolayı bî-akıl [44] add etmek ne kadar büyük haksızlıktır ki zavallıların

⁵⁵ Araf Sûresi, 7/179.

bazısında ale'l-husûs hayvânât-ı âdiye ve sehîfede havâss-ı hamse bile tamâm değil noksândır. Şu hâlde noksânî-i hisleri hasebiyle külliyyen hissizliklerine hüküm olunabilir mi? Hayvânâtın aklen insânlardan pek dûn bulunmasının sır ve hikmeti ise hiç şübhe yoktur ki âlât-ı müdâfa'adan külliyyen mahrûm olan insânlara râm ve münkâd olabilmesidir. Zîrâ eğer hayvânât, âlât-ı müdâfa'alarıyla beraber kuvve-i akliyeleri dahi insânlar derecesinde buluna idi, insân onları değil onlar insânları istihdâm ederlerdi.

Meşhûdâtımızdan bulunan âtîdeki iki vak'aa hayvânâtta kuvve-i akliyyenin mevcûdiyetine nâ-kâbili i'tiraz birer burhân-ı celîdir:

Bir gün odamda otururken bahçeden gelen bir ses, nazarımı hârice celb etti. Gördüm ki bir karga gagasında bulunan tek bir cevizi hep iyi yükseldikten sonra oldukça cesîm bir konağın damı üzerine salıveriyor. Ve tekrar alıp yükselerek yine bırakıyor. Vehle-i ûlâda cevizle oynuyor, eğleniyor zan ettim. Ancak şu hâlde devamı daha ziyâde nazar-ı dikkatimi celb etti. Maksadının hakîkatine vâkıf olmak için beni düşündürmeye mecbûr eyledi. Nihâyet [45] dedim ki, şu karga bu cevizi mutlaka kırmak istiyor. Fi'l-vâki' de zannım doğru çıktı. Mücâhid karga cevizi kiremidler üzerine savura savura nihâyet kırmaya muvaffak oldu ve yedi.

Bir günde deniz kenarında bulunuyordum. Bir yengecin ağzına almış olduğu ufak bir taşla yüzmekte bulunması nazarımı kendisinden ayırmadı. Ve usulca gidip nîm açılmış bir midyenin arasına taşı sıkıştırması ve ba'dehû ayakları ile içini çıkartıp yemesi cidden beni müstağrak-ı hayret etti. Ne hâcet! Sayd-i şikâr için kurulan bir takım tuzakların toprak vesâire ile enzâr-ı tuyûr ve çarpalardan setrî âyâ hayvânâtın kuvve-i idrâk ve mümeyyizelerine dâll değil de nedir?

Âyâ! Mücerred akıl ve tedbire müstenid hayvânâtın bu misillü nice vakâyi'i vardır ki insân cidden karşısında engüşt ber-dehân beht ve hayret olur. Şu hâlde:

Büyüksün İlahî büyüsun büyük

Büyükklük yanında kalır pek küçük

(Şinasi merhûm)

Nazar kıl zir ü bâlâ-yı âlem-i ekvâna dikkatle

Olur âyine-i ibret-nümâ her dem vücûd-ârâ.

[46] *Dîde Hudâ-bîn ise hep hakk görür*

Âlem-i takyîdî de mutlak görür

Şu 'le-nişân nûr-i tecellî-i zât

Olmadadır her nefes ender-i cihât

Zîr ü zeber, half ü yesâr ü yemîn

İtmededir vahdet-i zâta yemîn

(Hicrî Merhûm)

Zemzeme-i hakâik isâlesiyle her dem nasıl tertîl-i lisân, tezyîn-i cinân eylemeyelim?

MEBHAS-I KUVAYI'R-RÛH

Hiss ve İhtisâs⁵⁶

ve İdrâkât ve İrâdât

Tecârib-i fenniye ve akliye ile tahakkuk etmiş ve ma'lûm olunmuştur ki bütün bu kuvve, yani cemâdâtan temyîzimize sebep-i müstakil olan [47] his, ihtisâs, idrâkat ve irâdât; sath-ı bedenimizin kâffe-i nukâtına örümcek ağı gibi münteşir beyâz ince ipliğe müşâbih elastikli, yani münkabız ve münbasit âlât vâsıtasıyla icrâ olunur ki işbu âlât-ı rakîka ve mütehasseye ânifü'l-beyân a'sâb ıtlâk olunur. Üss-i merkezi a'sâb olan dimâğın cevher-i hayâtle münâsebât-ı iştirâki son derecede metîn olup harâbiyeti rişte-i hayâtı derhâl münkatı' kılar. Kısm-ı merkezîsi elyâf-ı beydâ ve kısm-ı muhîfsi madde-i sincâbiyeden mükevven olan dimâğın ihtivâ edegeldiği kıt'a muhye bi'l-hâssa tesvikât ile'l-merkeziyenin (a'sâb-ı hissiye) ihtisâsât ve idrâkata tahviline mercî'i olup tasavvurâtı hâsıl eylediği gibi te'sîrât-ı mütevâride ile ikâz olunan cevher-i sincâbîden irâde ve arzuyu tevlîd eder. Vücûd-ı beşerde kâ'in ve başlıca havâss-ı hamseyi müvellid bulunan a'sâb-ı hissiye, muhhun merkezi olan madde-i beydâsına müteveccih ve bunlarla müttehid elyâfdan müteşekkildir. Cevher-i beydâ-i dimâğ işbu a'sâbın mütemâdisinden ma'dûd olup⁵⁷ (iklîl-i müteşe'i')yi bi't-teşkil bir taraftan hissiyât-ı huceyrât-ı sincâbiyeye nakil, diğer taraftan da huceyrât-ı sincâbiyede [48] tahassul ve takarrur eden mukarrerât ve irâdâtı hâmilen a'sâb anî'l-merkeziye (a'sâb-ı muharrike) ile mütemâdi olur.

Ancak evâmîr-i mukarrereyi, hâmil bulunan elyâf-ı muharrike a'sâb-ı muharrikeye münkalib olmazdan evvel nevât-ı sincâbîye-i merkeziyeden ma'dûd bulunan⁵⁸ (cism-i muhattata) nüzûl ederek burada bir nev' tecessüm-i ibtidâ'îye mazhar olduktan sonra âsâr-ı fa'âliyet gösterir ki ileride görülecek olan "intibâ'" işte burada tahassül etmektedir. İzâhât-ı mesrûdemizden anlaşılmiş oluyor ki dimâğın cevher-i sincâbîsi; fa'âliyet-i rûhâniyyemizin merkezi ve cevher-i beydâsı ise telgraf ve elektrik telleri misillü his ve idâremizin vesâit-i muhâberesidir. Binâ-berîn ancak merkez-i dimâğda, gerek âvân-ı hâzıra ve gerekse a'vâm-ı mâziyye ve hatta ezmân-ı müstakbele hissiyâtı, tefekkür ve ta'akkul olunarak musîb veyâ gayr-i musîb re'ylere i'tâ edilir.

Yani insân huceyrât-ı dimâğîyesinin kuvve-i muhîtiyesi nisbetinde düşünerek i'tâ-yı karar eyler. Şu hâlde muhh-ı dimâğ tahassül-i fikrin, suver-i hayâtın üssü'l-esâsıdır. Zirâ rûhiye-i hissiye veyâ sultân-ı akliye-i nefsâniye-i hissiyeden şemm, sem', ru'yet misillü ve kezâ rûhiye-i muharrikeden nutuk, kâbiliyet-i tahrîr [49] misillü hasâ'isinin sath-ı sincâbî-i muhh üzerinde elektrik bataryaları gibi ayrı ayrı husûsî merkezleri bi't-teşrîh bulunmuş ve bu hakikat bugün erbâb-ı tıbb ve fenn tarafından dahi tasdîk ve kabûl edilmiştir.

Şunu da söyleyelim ki tefekkürât-ı muhtelif, kaşr-i muhhu teşkil eden cevher-i sincâbîde husûl-yâfte olduğundan cevher-i mezkûre ne kadar vasi', yani telâfif ve te'âric hasebiyle ne kadar

⁵⁶ (His)in Arabiyyede ifti'âl bâbından tasrîf olunmamasına nazaran hadd-i zâtında galat ve doğrusu (ihtisâs) ise de (ihtisâs) lisânımızın his ettirmek ya'nî derünü doyurmak ma'nâsında musta'mel ve müte'ârif olmasından ve böyle bir kelimeye şiddetle muhtâc bulunmasından (ihtisâs) tercih edilmiştir.

⁵⁷ A'sâbın sath-ı vücûda şu'â'ât ve hudût-ı şemsiyye gibi sûret-i intişârı demektir.

⁵⁸ Aksâm, nevât; nevât ise madde-i hayâtiye-i dimâğ demektir.

muhîti geniş olur ise verilecek kararlar o nisbette musîb ve sedîd olur. Bâ-husûs sultân-ı akliye-i hissiye ve rûhiye-i muharrike merâkizinden bazılarının kesb-i vüs'at edişi vezâ'if-i âidesinin metânetini ifrâta vardırır.

Bahs olunagelen tefekkür, yani (Nûr-i akl)⁵⁹ eşref-i mahlûkât olan insânlarda tekemmül edebilir. Sâir kâffe-i zevi'l-ervâh ise bu şeref-i tekemmülden mahrûm olup ancak gâyet za'îf ve mahdûd olan (Kuvve-i hissiye = Kuvve-i akliye)leri sâyesinde hayâtlarını te'mîn ve nesillerini idâme eyler.

Nevzâdlarda dahi nûr-i akl mükemmel değildir. Sâlifü'l-beyân sırf sevk-i tabî'î sâyesinde vâlikesinin memesini ağzına alır, acıktığı vakitte ağlar. Lâkin hiç bir vakit acıktığını [50] düşünerek ağlamaz. Bi'l-âhire neşv ü nemâ buldukça huceyrât-ı dimâğiyesi tekemmül eder. Ve kuvve-i muhîtiye-i dimâğiyesi ilim ve irfân ile tezyîn edildikçe kuvve-i akliyesi kesb-i vüs'at ve metânet eyler. Şu hâlde sevk-i tabî'î kuvve-i akliye ile ma'kûsen mütenâsibtir. Yani kuvve-i akliye ilerledikçe sevk-i tabî'î mütenâkıs ve hattâ bi'l-âhire büsbütün zâ'il olur. Demek sevk-i tabî'î zevi'l-ervâhın melekât-ı akliye kesb edinceye kadar bilâ-şu'ûr emr-i te'ayyüş ve tagaddîlerine hâdim ve Hakîm-i Mutlak tarafından ihsân olunmuş bir kuvve-i ibtidâ'iyedir ki eğer bu kuvvet olmaya idi her zî-rûhun ân-ı tevellüdü ile mevti bir olacak idi.

سبحان من تحير الألباء

في صنع وقدرته الكبرياء

Şimdi sevk-i tabî'imizin vech-i tekemmülünü ve his ve ihtisâs ve idrâkât ve irâdâtın nefsimizde sûret-i tahassülünü tetkîk edelim. Sevk-i tabî'imizin âlem-i hâricî ile peydâ-yı münâsebât ederek tekemmülüne, yani melekât-ı akliye tahavvülüne sebep-i yegâne, beş hâdim makâmında olan havâss-ı hamse-i zâhiredir, yani kuvve-i zâ'ika, kuvve-i şâmme, kuvve-i lâmise, kuvve-i bâsira ve kuvve-i sâmi'adır. İşbu Havâs ve kuvânın her biri birer cihâz-ı mahsûs vâsıtasıyla icrâ olunur ki üç kısımdır: biri el, ayak, göz, burun misillü te'sîrâtı en ibtidâ ahz eden uzuv, ikincisi te'sîrâtı [51] merkez-i dimâğa nakleden a'sâb-ı hissiye; üçüncüsü de te'sîrât-ı müntakileyi kabûl ile ihtisâs ve idrâk hâline tahvîl eyleyen merkez-i a'sabîdir.

Havâss-ı hamsemizden üç evvelkisi ecsâm-ı hâriciyenin echize-i hissiyeye temâsıyla ve son ikincisi ecsâm-ı mezkûre-i ihtizâzât ve in'ikâsâtının simâh ve basara intikâliyle icrâ kılınır.

Şu hâlde his, âlem-i hâricî ile peydâ-yı münâsebât için havâss-ı hamse vâsıtasıyla sath-ı bedenimize hâricîten vâki' olan te'sîrâta ve intibâ'ât ile mütehassıl hâdis-e-i ibtidâ'iyeye denir ki mebde'-i ma'rifetdir. Evet a'yân-ı hâriciye, dâr-ı akıl ve idrâka ancak bu medhalden girer. Zîrâ medhal-i hiss, sed yani havâss-ı hamse tahrîb ve ref' edilse emr-i idrâk ma'dûm olur. Meselâ, basar, sem' ve şemm kuvvetlerinden mahrûm olarak mütevelled çocukların yüz yaşına vardıkları hâlde kuvve-i idrâklarının ne derece za'îf kaldığı ma'lûmdur. Demek ki insânın a'yân-ı hâriciyeden istifâde ve istifâza ederek hakîkaten bir insân-ı kâmil olmasına hâdim-i küll, ancak havâss-ı hamsesidir.

⁵⁹ Nûr-ı ma'nevî murâd.

İhtisâs ise, kuvve-i meşhûre-i hamse vâsıtasıyla hissî dimâğımızda intibâ'ât-ı muhtelif uyandırıp rûhumuzun bu intibâ'ât ve te'sîrâtından haberdâr olmasıdır. Şu hâlde hiss, nefsin [52] hükûmet-i hâriciyesine ihtisâs ise hükûmet-i dâhiliyesine aittir. Her ne kadar hiss ile ihtisâsın aynı havâss kapılarından gelmesine ve intibâ' tarîkıyla hâsıl olmasına nazaran her ikisi bir emr-i müşterek ise de hiss, sırf zâtîdir. İhtisâs ise hem zâtî ve hem de 'arazî olmakla beraber kendinde hükûm-i hâriciyet var. Meselâ elimi sıcak bir suya vaz' ettiğim anda bi'l-intibâ' bu suyun nefsimde bir sûreti yani bir hâlet-i rûhiye peydâ olur. Bu hâlet ve tekeyyüf ise nefsimin bi'z-zât kendisinden değil âlem-i hâriciye ile olan münâsebâtından tevellüd eder. Ben de nefsimde hâsıl olan işbu sûret ve keyfiyeti hâricde bir mevcûda, bir şeye haml ve isnâd ediyorum. Binâ'en aleyh sûret-i zihniyenin hâric-i zihinde, yani âlem-i hârici ve tabiatta vücûd-ı hakîkisi var. Binâ-berîn elem ve lezzet gibi hâlât-i rûhiye sırf zâtî olmayıp bir mevcûd-ı hârici ve hakîkiye tevâfuk ediyor. İşte nefsimiz de bir sûreti ve bu sûretin de hâricde bir asılı olan hisse ihtisâs ta'bir olunur. Ve bu sûretle hiss ile ihtisâs beyindeki fark anlaşılır. İdrâk ile ihtisâs beyindeki farka gelince, her ne kadar bunların her ikisi de bir hâdis-i rûhiye ise de beyinlerinde yine fark vardır. Şöyle ki ihtisâsda mahsûs kendimize yani [53] nefsimize⁶⁰ hâricden gelir. İdrâkta ise bi'l-akis nefs-i mahsûse gider, yetişir sûretini ahz eyler. Yani emr-i idrâkde mahsûs dahil-i nefsimizde tahassül eyler. Bundan ma'adâ ihtisâsda cüz'iyet, külliyyet vardır. İdrâkta ise vahdet vardır. Yani ihtisâsât-ı mütenevvi'ası şey-i vâhidde ictimâ' eder. İhtisâs, kuvve-i zihniyeden ziyâde kuvve-i hissiye ile alâkadârdır. İdrâk ise sırf zihnidir. Muhâkeme-i akliye mevkûftur. İhtisâsda bir hükûm-i hâriciyet olabilir. İdrâkta ise hâriciyet ağılebirdir. İhtisâs te'sîrîdir, idrâk ise bi'l-akis fi'lîdir, ittîfâka makrûndur.

İntibâ' ile ihtisâs beyindeki farkın dahi esâsı şudur ki ihtisâs vâki' olmayarak intibâ' husûle gelebilir. Eğer bu iki hâdis aynı tabiatta bir şey olsa idi mutlaka birinin vücûdu o anda diğerrinin vücûdunu da îcâb etmeliydi. Hâlbuki her vakit öyle olmuyor. İntibâ' vâki' oluyor da ihtisâs olmayabiliyor. Bu hâl ise bir kaç vecih ile olur. Birincisi intibâ' gâyet hafif olursa! İkincisi pek ziyâde temâdî eder veyâ pek çok def'a tekerrür eyler ise, meselâ: Üzerimize giydiğimiz elbisenin intibâ'-ı mütemâdîsi artık belli olacak derecede ihtisâsât tevîd etmez. Üçüncüsü [54] iltifâtımız diğerr bir şeyi meclûb bulunur ise, meselâ: meşgûl-i zihin olduğumuzda bize hitâb olunan sözleri işitmeyiz.

İrade; kuvâ-yı selâsenin, yani hiss, ihtisâs ve idrâkâtın 'akabinde zihinde takarrur eden hükûm ve karardır. Binâ-berîn şu'ûr, yani idrâk ihtisâsa, ihtisâs da intibâ'a, intibâ' dahi hisse tâbi'dir. Ma'a-hâzâ bunlar her hâlde yekdiğerrinin lâzım ve melzûmu olamaz. Yani hissî, intibâ'ı istilzâm etmediği de vâki'dir. Kezâ intibâ' vâki' olduğu hâlde bazı esbâb ve avârızdan dolayı ihtisâs hâsıl olmayabilir. Meselâ, pek hafif bir sûrette vâki' olan hiss, intibâ'ın merkez-i asabîde husûlüne gayr-i kâfi bulunur. Veyâ intibâ'ın vâki' olduğu noktaya müntehî olan a'sâb bir ârıza sebebiyle îfâ-yı vazîfe edemeyip intibâ'ı tamâmiyle merkez-i dimâğa nakledemez veyâhud ülfet ve i'tiyâd sebebiyle dimâğın başka bir

⁶⁰ Metinde "nekimize" kelimesi geçmektedir. Ancak bu kullanımın bir basım hatası olduğunu düşünerek, "nefsimize" kelimesini kullanmayı tercih ettik.

madde ile meşğûl olarak kat‘-ı teveccüh ve iltifâtına mebnî intibâ‘ ve ihtisâs olur da idrâk olmaz. Nitekim zihin bir madde ile o derece meşğûl olur ki top bile atılsa haberdâr olmaz.⁶¹

[55] Hâlbuki topun sadâsı âlet-i sem‘a intibâ‘ etmiş ve bu intibâ‘ dimâğa dahi intikâl eylemiş, hatta ihtisâs bile vâki‘ olmuştur. Lâkin şu‘ûr, o anda dimâğa gelen intibâ‘ müteveccih ve mültefit bulunmadığından sadâ idrâk olunamamıştır.

Mesrûdât-ı vâki‘adan kendimizde idrâkın sûret-i husûlünü ve âlem-i hâriciye ile vech-i münâsebetimizi ve kuvve-i akliyemizin tarz-ı tekemmülünü ve nefsimizin imkân ta‘lîm ve terbiyesini bir dereceye kadar anladık. Şimdi işbu kuvvetlerin mâhiyât ve ahkâmı iyice anlaşılacak için âtîdeki misâli nazar-ı tedkîkten geçirelim:

Bir râyihayı tamâmıyla idrâk için o râyihayı mahmûl olan hava evvel-i emirde sath-ı vücûdumuza temâs eder. Lâkin bunu dimâğa îsâl edecek burun olduğundan yalnız bu uzuv, râyihadan müte‘essir olur. İşte burunun bu te‘essürü bir (hiss)dir. Hiss-i vâki‘, derhâl a‘sâb ile dimâğa îsâl olunarak orada bir (intibâ‘) hâsıl olur. İntibâ‘ı müte‘akıb nefis, hâlât-i sâireden tecerrüd edip bu râyihayı diğer revâyihden bi’t-tefrîk kendinde bir ilim hâsıl olur ki işte (ihtisâs) budur. Nefis; bu hâlet-i ‘araziyyeyi bir sebebe, hâricte bir cism-i râyiha isnâd eder ki işte (idrâk) de budur. Revâyihin tabiat ve mâhiyeti, envâ‘ [56] ve evsâfı hakkında tetkîkât icrâ edilecek olur ise o vakit (ma‘rifet) hudûs eder.

Râyiha-i mütehassise ve müdrikeden memnûniyet veyâ ‘adem-i memnûniyet hâli ise (irâde)dir.

Şu hâlde hâdim-i hiss, a‘zâ-yı hâriciye; hâdim-i ihtisâs, a‘sâb, hâdim-i idrâk de dimâğdır. Demek ki sultânü'l-akl ve'r-rûha bir emr-i hâricînin îsâl ve takdîmi için her hâlde şu üç vâsitaya müraca‘at etmek lâbüddür.

Öyle değil mi ya! Huzur-ı ûli‘l-emre herkes sellemehü's-selâm girebilir mi? Giremez! Çünkü âdâb ve erkânı bilmez. Bu sebeble ihtimâl ki afv olunmaz hatâda bulunur. Ama Sultânü'l-akl hükûmet-i dâhilisinde bunların vesâ‘itine müraca‘at etmeksizin bazen istediği gibi düşünüp hükümler, kararlar tanzîm edebilir. Fakat tenfîz-i ahkâm için yine bunları tevsît eder. Bu da tabîi ve muvâfık-ı nefsu'l-emrdir. Zîrâ hiç bir ûlü'l-emr hükûmet-i mütemellikesinin umûrunu bi‘z-zât görmez, bi‘l-akis memlûk ve bendegânına gördürür.

Şöyle ki: Akl: a‘yân-ı hâriciyeden kat‘â müte‘essir olmaksızın tanzîm ve i‘tâ-yı karâr edebilir. Meselâ: [57] dört duvar arasında sıkışıp kalmış olan ile şems-i münîrin levha-i iğtirâbı önünde dembeste-i hayret bulunan âlem-i gurûb hakkındaki tasvîr-nâmelerinin i‘mâl-i fikriyelerinin istinâdgâhı her hâlde bir değildir. Evvelkinin i‘mâl-i fikriyesi; mevhumât veyâ meşhûdât-ı mâziyeye ve berikinin ise hakikat-ı hâzıra ve mevcûdiyeye müsteneddir. Binâ‘en aleyh mevhumât ile meşğûl bulunanın ihtirâ‘âtı, sırf zihni yani âsâr-ı dâhiliye; diğerinin ise bi‘l-müşâhede yani âsâr-ı hâriciye iledir. Hülâsa evvelki hükûmet-i dâhiliyede, diğeri ise hükûmeti hâriciyede tahaddüs etmektedir.

⁶¹ Muhtıra: Garibtir ki lisânımızda hiss ve ihtisâs müfred bulduklarında ma‘nâ-yı hakikîlerini muhâfaza ettikleri hâlde cem‘lerinde mübâdele-i ma‘nâ ediyor ya‘nî hissiyât, âlem-i dâhiliye; ihtisâsât ise âlem-i hâriciye te‘alluk ediyor.

Kezâlık bir kimsenin, bir sür‘at-ı dâ‘ime ile tahrîr ve kitâbeti sırf hükûmet-i dâhiliyesine müte‘allak bir fi‘ildir. Hükûmet-i muhîtiye yani hâriciyenin bundan kat‘iyyen bir alâkası yoktur. Yani âlem-i hâriciyeden mu‘arrâdır. Zîrâ bir muharrir, hiç bir zamân hurûfun suver ve eşkâlini, tarz-ı merbûtiyetlerini, hatta savâb ve hatâlarına teccüm ettirmez, düşünmez, yalnız muttasıl yazar.

Şu kadar ki şimdîye kadar bu mebhasda rûh gibi hâl olunamadık bir mes‘ele var ise o da hiss-i intibâ‘ ve ihtisâsı müte‘akıb idrâkin sûret-i tahaddüsüdür. Fi'l-vâki‘ muhît-i bedende hâsıl olan harekât [58] saniyede otuz beş metre kat‘ etmek gibi bir sür‘at-i hârikü'l‘âde ile merkez-i dimâğda bir intibâ‘ hâsıl ettirerek şu‘ûru dâ‘î oluyor. Fakat nasıl oluyor da eczâ-yı dimâğda husûle gelen hareket şu‘ûra munkalib oluyor? Nefis bundan nasıl haberdâr oluyor? İlim hâsıl ediyor? Rûh kadar bedî‘ olan bu mes‘elede de bize ne ilm-i hayât ve ne de ilm-i ma‘rifet-i nefis îzâh edemez. Zîrâ bu iki hâdis beyinde insân için nâ-kâbil-i ‘ubûr bir umman var. Bunun için:

Anlaşılamaz bir mu‘ammâdır şüûn-ı hikmetin

Hikmetin mirâtıdır, sun‘-ı bedî‘-i kudretin

diyerek bedâiyi‘-i Sübhâniye karşısında müstağrak-ı beht-i hayret ve meshûr-ı azamet ve kudret olmakdan başka elimizden ne gelir?

Mebhasü'l-akl

Akıl rûhun bir kuvve-i mümtâzesi olup müdrîkât-ı zarûriye ve nazariyeyi rûha ta‘lîm ve tefhîme vesâtat eyler. Yani rûhun bir kuvve-i mahsûsasıdır ki kâffe-i eşyâ ile ef‘âl ve ahvâl-i zi'l-hayâtın hüsn, kubh, kemâl ve noksânını ve'l-hâsıl keyfiyât ve kemmiyâtını idrâke hâdimdir.

[59] Mümeyyiz nef‘ u zarar, mürebbî-i rûh olan, binâ‘en aleyh emr-i te‘ayyüş ve iktisâb-ı kemâlâta medâr-ı küll bulunan işbu kuvvet zî-rûh kâffe-i ecsâm-ı latife ve gayr-i latifede mevcûddur. Ancak akl-ı insânî sâir zevi'l-ervâhın cümlesine fâ‘ik bulunduğu cihetle insân ancak bu sâyede (ekmelü'l-mahlûkât) nâm-ı ma‘âlî-ittisâmını ihrâz eylemekte bulunmuştur. Hadd-i zâtında a‘cez-i mahlûkât olduğu hâlde en müdhiş hayvânât-ı müfteriseyi, dağları, deryâları, kendi hüküm ve irâdesine râm eylemesi ancak akıl sâyesindedir. Bu sebebe mebnî:

إِنَّ فِي (وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ - إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ⁶³) yani akıl üzere⁶² قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ ما من زينة تزين العباد - لامال أعون من العقل)⁶⁴ فَأَعْتَبُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ⁶⁵ (ذَلِكَ لَعِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَبْصَارِ يحاسب الناس - ولاتعصوا العقل فتندموا - ما اكتسب المرء مثل العقل يهدى صاحبه الى هدى او يردعن ردى - بها افضل من العقل (العقل يبصر بعقله مالا يبصر الجاهل بعينه - لكل شى دعامة ودعامة المومن العقل [60] - على قدر عقولهم gibi ehâdis-i nebeviye ile aklın kıymeti ve şerefi takdîr buyurulmuştur.

Âyeti celîlenin mücmelen tercümesi:

“Habibim! Ümmetine söyle ki herkes ancak kendi derece-i akli nisbetinde amel eyler. İşbu kitab-ı celîlemiz -veyâ ilm-i kâinât- da ashâb-ı ‘ukûlün mücib-i ibret ve hayreti olacak nice âyât-ı

⁶² İsra Sûresi, 17/84.

⁶³ Rad Sûresi, 13/ 4.

⁶⁴ Bakara Sûresi, 1/ 269.

⁶⁵ Nur Sûresi, 24/44.

⁶⁶ Haşr Sûresi, 59/ 2.

Samedâniye- veyâ bedâyi'-i Sübhâniyemiz mevcûddur. Tezekkür ve tefekkür ancak ashâb-ı 'ukûle mahsûsdur. Ashâb-ı akl ve irfân için bunda yani Furkân-ı celîlede mûcib-i intibâh nice ibretler vardır. Ey ashâb-ı 'ukul! Her şeyden ibret alıp hükmü mensûs olan bir şeye eyşâ-yı gayr-i mensûsatü'l-hükmü kıyâs ve tatbîk ediniz.”

Ehâdis-i şerîfenin mücmelen tercümesi:

“Akıl derecesinde insâna kavî bir zahîr ve mu'în olacak bir şey yoktur- Benî âdemin mûcib-i tezyîn ve iftihârî [61] olacak tezyînâtın en efdali akıldır. İnsân, akıl gibi mürşid-i hasenât ve hidâyet ve mâni'-i seyyi'ât ve dalâlet olacak bir şeyi iktisâb edemez. 'Âkıl olanlardan a'râz ve emirlerine i'tirâz etmeyin ki encâm-ı kâr nâdim olursunuz. Nâs ancak akılları nisbetinde düçâr-ı mucâzât veyâ mazhar-ı mükâfât olur.- Her şey'in bir 'umd-i mefîni olduğu gibi Mü'mînin dahi ârid-ı rasîni akıldır. Câhilin gözüyle göremediğini 'âkıl, ilim ve akıyla görür.”

Mütekaddimînin birçoğu, (rûh) ile (akıl)ı bir olarak saymışlar ise de bu fikir ayn-ı hatâdır.

Çünkü rûh, zâttır akıl; ise arazdır. Şu hâlde zât ile araz hiç bir vakit bir olmaz.

Rûhun zimâm-ı idâresi makâmında bulunan akıl-ı insânî, bir mevhibe-i İlahiye-i gayr-i mütesâviyedir.

Yani eşkâlî misillü mütefâvitdir. A'lâ, evsat ve ednâ derecâtından hâlî değildir. Binâ-berîn insânlar, daha hâl-i tufûliyette iken derecât-i aklîyelerini gösterirler.

Bazılarının nûr-ı aklî pek za'îf, bazılarının ki ise gâyet münevver görünür. Ve bu delâ'il ile çocukların ileride akıllı veyâ gabî-bulunacağı istidlâl olunur.

[62] Şu hâlde akıl, hadd-i zâtında birdir. Yani fitrîdir. Müktesebât-ı ilmiye ve tecrübiye ile mütezâyid olan ise (akıl) değil (fikir) dir. Nitekim tabî'aten gâyet 'âkıl, fatîn bulunup da cem'iyet-i beşeriyeye karışmamış, binâ-berîn tecrübe görmemiş bulunan bazı ezkiyâya ('Âkıldır, fakat pek fikirsizdir.) deriz. Meselâ: Öyle köylü çocuklarına tesâdûf olunur ki vefret-i aklına insân mütehayyir olur. Fakat fikdân-ı ilm ve tecrübesinden dolayı kuvve-i müfekkiresi gâyet basît ve âdî görünür. Bunun için aklî: (garîzi) ve (iktisâbî) diye ikiye taksim etmek kat'iyen doğru değildir. Zîrâ akıl bir mevhibe-i kudsiye-i Rabbâniye olup insânın sa'y ve ictihâdî, îcâd ve tezyîd-i akla karşı gayr-i mü'essirdir.

Mütekaddimînin, aklî ikiye taksimi ise mücerred akıl ile fikri mezc eylemelerinden münba'isdir. Aklın muhâkemeli olması ve ârâ-yı rezine ve musîbe ile tezyîni mücerred-i mahsûsât ve a'yân-ı hâriciye, iştiğâlat ve teveğğulât-ı ilmiye iledir ki erbâbına hüsn-i tecrübe, fikr-i selîm sâhibi denir. Nitekim bir zât-ı sûtûde-sıfatın ârâ-yı rezînden istifâzaten bir şey soruldukda: “Bu bâbdaki aklınız nedir?” denmeyip belki (Bu husûsdaki fikir ve mütâla'anız nedir?) Veyâ (Siz ne fikirde bulunuyorsunuz?) denir.

Demek oluyor ki insânî, insân-ı kâmil eden kuvve-i [63] müfekkiresi olup akıl ise bunun vâsita ve mürşid-i ekmevidir.

(لا حكيم إلا ذو تجربة - التدبير نصف المعيشة- إذا أردت أمرًا فتدبر عاقبته)

tûlü't-tecârib ziyâdeten fi'l-akl

küllü şey'in yehtâcü ile'l-akli ve'l-akli yehtâcü ile't-tecârib

cümle-i hikemiyesi ile fikir ve tecrübenin derece-i ehemmiyet ve akıl için mertebe-i elzemiyeti muhakkaktır.

Tercümeleri:

(Hakîm ancak sâhibü't-tecrûbe olandır- Hüsn-i tedbîr hemân mısîf-ı ma'îşettir. Yani hüsn-i tedbîr her mevânî'a rağmen kısmen olsun muvaffakiyyeti te'min eyler. Bir şeye teşebbüs ettiğinde her hâlde âkıbetini te'emmül ve tedbîr ile -kesret-i tecârib, veferet-i akli mü'eddîdir- Her şeyi akla muhtâc olduğu gibi akıl dahi tecâribe muhtâftır.)

Demek oluyor ki fikir, aklın cilâsıdır, cilâdan mahrûm olan akıl ise donuktur. Bu sebebe mebnîdir ki Cenâb-ı Nebî-(sav) buyurmuştur.

[64] لا عقل كالالتدبير - ولا عبادة كالالتفكير

hüsn-i tedbîr gibi bahşende-i akıl ve firâset ve hüsn-i tefekkür ve tezekkür gibi makbûl bir ibâdet yoktur.)

(Fikr-i cilâdan mahrûm olan akıl donuktur) dedik. Ancak akıl ne kadar metîn ve fatîn olursa kuvve-i müfekkiresi de o nisbette mütezâyid olur.)

Aklın kemâli, dimâğın neşv ü nemâ-yı tammına mütevakkıftır ki ancak kırk, kırk beş yaşında vukû' bulur.

Peygamberân-ı 'ızâm hazerâtının kırk yaşından evvel nübüvvetle meb'ûs bulunmamaları hiç şübhe yoktur ki bu hakîkate mübtani ve bu bâbda şimdiye kadar vukû' bulan mesrûdât ve mütâla'ât-ı hak-cüyânemizin bir şâhid-i âdili ve burhân-ı katî'idir.

Fikrin kemâli ise kesret-i tecârib ve mümâreseye ve bu da mürûr-ı zamâna mütevakkıftır. Bunun için gençlerden ziyâde müsinn olan zevâtın ârâ-yı rasîne ve efkâr-ı rezînesinden istifâza ve istifâdeye çalışmak umûr-ı bedîhiyedendir. Şu kadar ki akıl, fikrin vereceği cilâli kabûle müste'id yani a'lâ veyâ hiç olmaz ise evsat derecede bulunmalıdır. Bi'l-akis verilen cilâyı kabûl etmeyen bazı eşyâ misillü bu iki [65] dereceden aşağı bulunan akıl, müktesebât-ı ilmiye ve mücerrebât-ı sahîhadan bî-hakkın müstefîd olamaz. Binâ'en aleyh görgüsü çok lâkin akli hiç mesâbesinde bulunan müsinn kimselerin re'yine müraca'attan ise akli çok tecrübesi az gençlerin efkârından hisse-mend-i istifâde olmak evlâdır. Zirâ görgünün safha-i dimâğda intibâ'ı, binâ'en aleyh rûhun a'yân-ı hâriciyeden bi't-te'sîr iktisâb-ı ma'lûmât ve kemâli, şiddet-i zekâ ve vefret-i akla menûtdur. Binâ-berîn keskin bir akıl tecrübesi az olsa dahi umûr-ı mevdû'ayı havsala-i dimâğiyesinde fetânet ve zekâveti sâyesinde iyice tahlîl ederek nefsi'l-emre muvâfık, hüsn-i isâbete karîn bir sûrette hall ü fasl edebilir.

Aklın ile fikrin farkına gelince: Akıl, rûhun kuvve-i ilmiyesi; fikir ise aklın kuvve-i mümeyyizesi, nâzımıdır. Akıl ve hads, mebâdi-i mahsûsâtı bilâ-kasd ve ihtiyâr, idrâk eyler. Yani şevk bulunsun bulunmasın mahsûsât, bi-gayri ihtiyârın zihne sünûh eder. Fikir ise bi'l-akis mahsûsât ve meşhûdâtı bi't-tertîb ve't-tertîl idrâk eyler. Aklın kuvve-i mümeyyize ve tecrübe-i musîbiyeden yani kuvve-i fikriyeden mahrûmiyeti sâhibini dâima hatâlara, muvaffakiyyetsizliklere, tehlikelere ma'rûz

kılar. Ale'l-husûs bir daha, dâima cesûr ve fa'âl [66] bulunduğundan sâhibini pek büyük vartalara ilkâ eyler. Fikir ise dehâyâ karşı tarîk-i selâmet ve istikâmeti tanzîm ve irâ'e ile mümkün mertebe muhâfaza ve tehlikeden muhâfaza eder. Bunun içindir ki bi't-te'emmül ru'yet olunan işlerin âkıbeti mûcib-i nedâmet değil müstevcib-ı sa'âdetdir.

Kuvve-i fikriye, hayvânlarda hemen yok gibidir. Cenâb-ı Vâhibü'l-atâyâ bu hassâ-i celîleyi yalnız insânlara bahş ve i'tâ buyurmuştur. İnsân, âlem-i hâricîde ve hatta verâ-yı hisde bulunan eşyâ ve ahvâli bile ancak bu kuvvetle idrâk eyler. Bu kuvvetledir ki insân letâ'if ve acâ'ib-i eşyâ ve bedâyi' ve sanâyî'-i Hudâ'yı istidlâl ve âlem-i kâ'inâta bakarak eserden mü'essire intikâl eyler. Hazret-i İbrâhim misillü peygamberân-ı 'ızâmın kable'n-nübüvvet ve Sokrat gibi muvahhidînin kable's-şerî'a bi'z-zât vahdâniyet-i İlâhiyeyi idrâk ve tasdîk etmeleri ancak kuvve-i müfekkiireleri sâyesindedir.

Fikr-i selîm; sencîde-i mîzân-ı vicdân ederek sahih, makbûl, ma'kûl ve meşrû' olan ahvâl ve ef'âl-ı cemîleyi; fikr-i sakîm ise keffef-i mîzân vicdâna kable'l-havâle gayr-i hakîkî, merdûd, gayr-i ma'kûl ve meşrû' bulunan ef'âl ve ahvâl-i rezîleyi dimâğa bi'l-intibâ' istînâs eylemekten mütehassıl ve mütehaddistir. Binâ-berîn:

[67] es-Sohbetü mü'essiretün ve't-tabî'atü sâriyetün

hikmetince insân her şeyle ünsiyete müste'id bulunduğundan safahât-ı dimâğ-ı intibâ'attan külliyyen 'ârî iken, yani hengâm-ı tufûliyetten i'tibâren çocuklara türrehât, mübâlağât ile memlû risâleler; hakîkat ve şerî'ata, âdâb-ı İslâmiye ve 'âdât-i insâniyyeye mugâyir kitâblar mütâla'asından evsâf gayr-i marzıyye ile muttasıf kimselerden ve vakâyî' ve levâyih-i menfûre ve mezmûmeyi müşâhededen ve hatta evsât-ı müstehceneyi işitmekten kat'iyyen men'e bezl-i cehd ü ikdâm etmelidir. Zîrâ bi'l-âhire intibâ'ât-ı merdûdeyi mevzî'inde ref' ve kal' ile müstahsen olanını vaz' ve resm etmek güçtür. Çünkü berikinde iki ameliyât var, diğesinde ise bir. Bedîhîdir ki bir ameliyât ikiden ehvendir. İşte ahlâksızları müsâvî-i ahvâlinde tahliye ve mehâsin-i ahlâkiye ile tahalliyede müşâhade olunan su'ûbet, bundan mütevelliddir.

[68] Mebhas-i kuvveyi'l-akl

Aklın, kuvve-i fikriye misillü birçok kuvvâsı varsa da en mühimleri cedel-i âtfdekilerdir.

Kuvve-i şâmme	Havâss-ı zâhire	Kuvve-i müdrike veyâ idrâkiye	Akl
Kuvve-i zâ'ika			
Kuvve-i lâmise			
Kuvve-i bâsıra			
Kuvve-i sâmi'a			
Hiss-i müşterek	Havâss-ı bâtine		
Kuvve-i vâhime			
Kuvve-i mutasarıfa veyâ mütahayyile			
Kuvve-i hayâliye			
Kuvve-i hâfıza			
Kuvve-i celbiye veyâ şeheviye	Kuvve-i muharrike veyâ irâdiye		
Kuvve-i selbiye veyâ gazabiye			

[69] Havâss-ı zâhire herkesce ma'lûm bulunduğundan bunlardan sarf-ı nazarla kuvvâ-yı sâire vezâ'ifini tedkik edelim:

Havâss-ı zâhire; beş nehir makâmında olup menâbi'i, sath-ı vücûd ve manâsıbı ise dimâğdır. İşte bu beş nehir a'yân-ı hâriciyeden ahz eyledikleri âb-ı zülâl te'essürü merkez-i dimâğa isâle ve burada mevcûd bulunan kuvvâ-yı bâtineyi islâh ve terbiye ederek feyz-bahş-ı rûh olur. Evet, terbiye-i nefis; kuvvâ-yı bâtinenin cidd ve cehdine, kuvvâ-yı bâtine de kuvvâ-yı zâhirenin tavassut ve mu'âvenetine muhtaçdır.

Kuvvâ-yı bâtineden hiss-i müşterek: havâss-ı hamse-i zâhire vâsıtasıyla mahsûsâtı müdrik bir kuvvâ-yı mahsûsâdır ki mahsûsât-ı havâss-ı hamseden zâ'il oldukta bu bâbdaki müdrikâtını kuvvâ-yı hayâliyyeye bi't-tevdi' hıfzını emreyleyler. Şu hâlde kuvve-i hayâliye, hiss-i müşterekin müdrikât-ı mevdû'asını muhâfazaya me'mûr bir kuvvettir.

Kuvve-i vâhime kâffe-i mahsûsât ve ale'l-husûs mubassırâta müt'e'allik me'ânî-i cüz'iyeyi idrâk eyler. Kuvve-i hâfıza ise kuvve-i vâhimenin müdrikâtını hıfz eyler.

Kuvve-i mütahayyileye gelince; gerek kuvve-i hayâliyedeki mahsûsât-ı müdrikeyi ve gerekse kuvve-i hâfızada mahfûz bulunan suver **[70]** ve me'ânî-i müdrikeyi ihzâr ve yekdiğeriyle terkîb ve tahlîl ederek tedbîr ve tasarruf eyler. Kuvve-i mütahayyilede iki hâssa vardır. Biri sahîh ve diğeri gayr-i sahîhdır. Kuvve-i mütahayyilenin mâzîde görmüş ve kuvve-i hayâliye ile kuvve-i hâfızada mahfûz bulunmuş olan müntazam bir kasr-ı dil-ârâ veyâ bir mevki'-i müstesnânın suver ve me'ânîsini ihzâr

eylemesi bir keyfiyet-i sahîhadır. Meselâ bir mimârın evvelce görmüş olduğu bir binânın veyâ bir arsanın haritasını mahâll-i âharda bilâ-noksân bi't-tasavvur tersîm ve tanzîm eylemesi gibi bi'l-akis kuvve-i mutasarrıfanın mahsûsât-ı hakîkiye-i mahfûzayı esâs ittihâz ederek bir takım mümteni'ül-vücûd ahvâl ve eşyâ-yı gayr-i hakîkiye ve mevhûme tasavvur ve tahayyül etmesi bir keyfiyet-i gayr-i sahîhdır. Meselâ: Gümüş veyâ yâkûtta bir dağın kuvve-i müfekkirede mevcûdiyetini tahayyül etmek gibi. Kezâlik bir kurdun hakîkatte adüvv-i ekberi bulunan bir kuzuya 'araz-ı muhabbetle şefkat-âmîz bir sûrette emzirmesi gibi, kezâlik devler, gulyabaniler tasavvuru dahi bu kabîldendir.

Şunu da bilelim ki, ihtirâ'ât, keşfiyât ve teşbihât-ı şâ'irâne vesâire hep bu kuvvetin mahsûl-ı îcâd ve mahâretidir. Kuvve-i mütehayyile ve mutasarrıfa nâmıyla ben-nâm oluşu da ancak bu sebebden münba'isdir.

Temyîz, tefrîk, ta'mîm, tecrîd ve istidlâl misillü bi'l-cümle [71] kuvâ-i sâire-i bâtine hep bu beş kuvâ-yı esâsiye-i bâtınıyeden müteşa'ib ve binâ'en aleyh bunların fûrû'udur.

Kuvve-i muharrike ise kuvve-i zâhire ve bâtinenin neticesi olarak dimâğda takarrur eden hüküm ve irâdedir ki insân bütün ef'âl ve ahvâlini ancak bu kuvvetle îfâ ve icrâ eder.

Suver-ı mahsûsât ve me'ânî-i müdrikâtdan insân ya mütelezziz veyâ müte'ellim bulunur. Mütelezziz bulunduğu şey'e karşı bir meyil, muhabbet; müte'ellim olduğu şey'e karşı ise bir redâ'et ve nefret gösterir. Binâ-berîn muhabbet ettiğini nefsine celb ve nefret ettiğini nefsinden red ve selb eylemek muktezâ-yı hasletidir. Bu sebeple kuvâ-yı muharrike, (celbiye) ve (selbiye) diye ikiye münkasımdır.

Kuvve-i müdrike, suver ve me'ânîyi te'allüm; kuvve-i irâdiye ise mevki'-i icrâya vaz' eylediği cihetle evvelkine (kuvve-i âlime) ve diğere (kuvve-i âmile) dahi itlâk olunur.

Şu hâlde kuvve-i âlime; insânın kesb-i ilim ve ma'rifet; kuvve-i âmile ise icrâ-yı fi'il ve hareket eylemesine hâdimdir. Demek ki kâffe-i beşerin ilmi kuvve-i âlimesi; fi'il ve hareketi ise kuvve-i âmilesi iledir. Ve'l-hâsıl 'ilim, kuvve-i âlimeden; irâde ise kuvve-i âmileden mütehaddisdir.

[72] Binâ-berîn insânın insân-ı kâmil olması işbu iki kuvve-i mühimmenin:

(عليك من الامور بالاوسط)

hadîs-i şerîfi ve "Hayru'l-umûri evsâtuhâ" hikmet-i münîfince hadd-i i'tidâlde bulunmasıyla. Yoksa ifrât ve tefrîti ile değil.

Kuvve-i âlimenin hadd-i evsatına (Hikmet); kuvve-i âmileninkine ise (İffet) itlâk olunur. Bunun için kâffe-i kuvâ ve mesâ'î-i ilmiyemiz hikmete ve kâffe-i ef'âl ve harekâtımız iffete mukârin olmalıdır ki sâhib-i fazl u kemâl ve mazhar-ı ni'am-ı zül-Celâl olalım. Ve illâ dünyevî ve uhrevî tarîk-i hazelân ve dalâlet, vadî-i hüsrân ve nedâmetde kalmış oluruz.

Ne'üzü billâhî Te'âlâ!

Mebhasü'l-ilm

İlim; maddî ve ma'nevî mevcûdât-ı hâriciye zihniyeye ittîlâ' kesb etmektir. Vâsıta-i yegâne-i ilm, akıldır. Mahrûm-ı akl olan tahsîl-i ilm edemez. Bu sebebe mebnîdir ki mecnûnün, ağmâr ve hamkâ

ni‘met-i ilimden mahrûm olup hayvân menzilindedir. Benî beşerin ilmi, hatâ veyâ sevabdan hâlî değildir.

[73] Mevcûdat-ı hâriciye ve zihniyeye bi-hakkın yani sûret-i sahîhada ittilâ‘ kesb etmiş, binâ‘en aleyh müktesebât-ı ilmiyesi külliyyen hatadan sâlim bulunmuş olanlara hakîm ve müstağrak-i hatâ olanlara câhil itlâk olunur. Hiç bir şeyi bilmeyene ise echel denir.

İlim, hikmet ve cehil beyinlerinde fark-ı küllî bulunduğu cihetle âlim, hakîm ve câhil beyinlerinde dahi küllî fark vardır.

İlim, hadd-i zâtında havâss-ı hamseyi bi't-tavsît hakîkate mukârin olsun olmasın safha-i dimâğa intibâ‘ât ve idrâkât icrâ ettirmektir. Yani kuvve-i akliyenin mevcûdât-ı hâriciye ve zihniyeye sahîh ve gayr-i sahîh muttali‘ olmasıdır. Meselâ: Mütেকaddimînin, küre-i arzın müstevî ve sâbit ve şemsin müteharrik ve arzdan asgar bulunduğuna kâ‘iliyyetleri her ne kadar mukârin-i hakîkat değîlse de yine bir (ilim)dir. Zîrâ bu keyfiyet kuvve-i akl tarafından müdriktir. Hülâsa; kuvve-i akliyenin kâffe-i müdrikâtı ayn-ı (ilim)dir. Ta‘bîr-i esahh ile kuvve-i akliyenin müdrikâtı ile mâlî bulunması ayn-ı (ilim) ve hâlî olması ise (cehil)dir.

Hikmet; nefsin mevcûdât-ı hâriciye ve zihniyenin mâ-hüve'l-hakkına ittilâ‘ıdır. Meselâ: Sekizin beşden a‘zam olduğu hakîkatini bilmek gibi.

[74] Hükemânın hikmeti:

البشرية الطاقة بقدر الامر نفس في عليه هي ما على بالشيء العلم هي

ta‘bîr-i meşhûruyla tavzîh ve teşrihleri dahi bu bâbdaki mütâla‘âtımızın vüsûk, sıhhat ve hakîkatini ayn-ı tasdik ve te’yîddir.

Cehil, havâss-ı hamseden mahrûmiyet sâ‘ikasıyla nefsin mevcûdât-ı hâriciye ve zihniyeye külliyyen ‘adem-i vukûfudur. Şu hakâyıka nazaran müktesebât-ı ilmiyesi hatî‘ât-ı cüz‘iyye ile aldığı hakîkatten pek az uzak olanlara (âlim) denir ve bu sûretle âlim ile hakîm beyni fark ve temyîz edilmiş olur⁶⁷.

Mevcûdât-ı hâriciye ise nefsü'l-emrde iki kısımdır: Biri emr-i husûl ve vücûdunda sun‘ ve irâde-i benî âdemden kat‘iyyen ‘ârî ve ancak bazen bârî teyessür-nümâ-yı vücûd olan eşya ve hâdisâtıdır. Zemin ve âsumân, berk ve bârân gibi.

İkincisi; eser-i sun‘ ve kuvvet-i beşerle vücûd bulan şeydir. Ahvâl ve a‘mâl ve harekât, sinâ‘ât ve ihtirâ‘ât-ı beşer gibi.

[75] Nev‘-i ilme pâyân yoktur. İlmin gayesi ezmânın nihâyetine mütevakkıftır. Zîrâ her gün bir şeyi ihtirâ‘, her ân bir şey keşif olunmaktadır. Bu ihtirâ‘ât, keşfiyât ve hâdisât tevâlî ettikçe ilim dahi tarîk nev‘inde mütemâdî olur. Me‘a-hâzâ aksâm-ı meşhûresi cedvel-i âtîdekilerdir:

⁶⁷ Ma‘a-hâzâ örfen âlim; okuyup yazana ve ulûm ve fûnûna âşînâ olana ve câhil ise bu gibi mezâyâdan mahrûm bulunana itlâk olunur.

lim	Maddi veyâ fennî	Tabî'iyeye = Mevâlfîd-i selâse, hikmet, kimya, hey'et gibi		
		Riyâziye = Hesab, hendese, cebir, müsellesât gibi		
		Nazariye	İlm-i lisân	
			İlm-i mantık	
			İlm-i kelâm	
			İlm-i ma'rifet-i nefis veyâ ilm-i ahvâl-i rûh	
			İlm-i İlâhî veyâ ilm-i tevhîd	
		Ameliye	İlm-i ahlâk	Zâtî Beytî Beledî
Manevî veya hikmet				

[76] Mebhasü'l-hulk

Cenâb-ı zül-Celâl Hazretleri kullarının medâr-ı te'ayyüş ve refâh-ı hâlî, sebep-i feyz ü kemâlî olmak üzere kendilerini üç kuvve-i mühimme ile mecbûl buyurmuştur ki ânîfû'l-beyân işbu kuvvetleri nezd-i ahlâkiyûnda kuvve-i müdrike, kuvve-i celbiyye ve kuvve-i selbiyye nâmıyla be-nâmıdır.

İnsânın kâffe-i ahvâlî ve ef'âlî işbu üç kuvvetten neş'et eder. Daha bir dördüncüsü aranılrsa mümkün değil bulunamaz. Kuvve-i müdrike; mahsûsât ve ma'kulâtı idrâke, kuvve-i celbiye, huzûzât-ı nefsâniyeyi ahz u kabûle, kuvve-i selbiyede âlâm ve müstekrehât-ı nefsâniyeyi def'ü redde hâdimdir.

Benî âdemin işbu hasâ'is-i selâse-i tabî'iyyesi akıl, şehvet ve gazab isimlerine ilm olmuş ve ekseriyât bu nâmlarla yâd olunmakta bulunmuştur. İlm-i ahlâk ve ahlâk-ı beşer de işbu üç 'imâd-ı mühimme üzerine mübtenîdir.

Ahlâk; (halk ve huluk)un cemi' olup insânın ahvâl-i bâtinîyesine; (halk) ise suver-i zâhiriyesine hâsıdır. Daha doğrusu (hulk) rûhun (halk) ise cesedin emr-i tavsîfinde müsta'meldir. Binâ'en aleyh (Şu adam hulken eyü ve halkan güzeldir) denildikde gerek bâtinen ve gerekse [77] zâhiren mergûb bir adamdır, demek olur. Şu hâlde (halk) basarla müdrik olan hey'et, suver ve eşkâle; (hulk) da basiretle müdrik bulunan kuvâ ve secâyâyâ muhtassdır.

(اللَّهُمَّ أَحْسَنْتَ خَلْقِي فَأَحْسِنْ خُلُقِي) hadîs-i şerîfi dahi halk ile hulkun beynini pek bedîhî bir sûretde tebyîn ve ifhâm etmektedir.

Ahlâk nedir?

Hükemânın gerek mütekaddimini ve gerekse müte'ahhirini beyân-ı hakikat zımnında bu bâbda yekdiğerine karîn ve bazen pek ba'îd ve zıd ta'rîfâtında bulunmuşlardır. Bizim indimizde ise edilen tetebbu'ât-ı amîka ve nefsimizdeki tecârib-i vâkı'a ile tahakkuk etmişdir ki (ahlâk) mücerred istînâs-ı

rûh hasebiyle bilâ-cebr nefis-i insândan sâdır olan ahvâl ve ef'âldir. Yani nefis-i nâtıkanın icrâ zımında rusûhu bi't-tavsît cânib-i meclis-i âlî-i müfekkireden istihsâl-i me'zûniyet etmiş binâ'en aleyh lî-eclî'l-îfâ arîz ve amîk meclis-i müfekkirece sıhhat ve 'adem-i sıhhatinin lüzûm ve 'adem-i lüzûmunun tedkîk ve tahkîkini tecrîd eylemiş olduğu ahvâl ve ef'âldir. Demek ki nefis-i nâtıkanın biri kuvve-i müfekkirece doğrudan doğruya icrâsına me'zûn ve diğeri de gayr-i me'zûn olmak üzere iki nev' hâl ve fi'îlî vardır. Kemâl-i te'emmül [78] ve mülâhaza ile ef'âl ve ahvâl-i vâkı'a-i beşer şıkk-ı te'enniden ma'dûddur.

İşte nefis-i nâtıka-ı beşerin -yine kuvve-i müfekkirenin ma'lûmâtı tahtında olmak üzere doğrudan doğruya icrâsına me'zûn bulunduğu hâl ve fi'ile (hulk) ta'bîr olunur. Zîrâ bilâ-fıkr ve şu'ûr insândan hiçbir fi'îl sâdır olmaz. Bu keyfiyetin aksi ancak mecnûniyete muhtastır.

Nefis; ahvâl ve ef'âl-i me'zûnesini icrâ ederken kat'iyen elemden âzâde olup hâl-i âsûdegîde bulunur. Me'zûn olmadığı ef'âlin hîn-i icrâsında bi'l-akıs müte'ezzî ve müte'ellimdir. Te'ezzî ve te'ellümü ise mücerred meclis-i kebîr-i müfekkireden istihsâl-i me'zûniyetten mütevellid ve istihsâl-i me'zûniyetinin te'ehhuru nisbetinde müteşeddiddir. Yani kuvve-i müfekkire nefis-i nâtıkayı me'zûn kılmakda ne kadar te'ehhur gösterir ise o nisbette onu ta'zîb ve te'lîm eder.

Tabîî değil midir yâ! Me'mûr âmirinden, mâdûn mâ-fevkından istihsâl-i me'zûniyet emrinde göreceği te'ehhur ve meşkilât nisbetinde mu'azzeb olur. Bi'l-akıs sühûlet ve sür'at-ı terhîsi nisbetinde ferah-nâk bulunur. İşte bu hakâyıka mübtenidir ki kuvve-i müfekkirenin temâdî-i tereddüdâtı derecesinde insân mu'azzeb ve [79] bî-huzûr olur.

Hulk hakkında ânifen vukû' bulan mütâla'ât ve mesrûdâtımızın tebyîn-i hakikat ve ta'yîn-i sıhhati maksadıyla bu bâbda biraz dahâ tavzîh ve teşrîh-i keyfiyete lüzûm görülmüştür. Şöyle ki: Âlem-i beşeriyet ve medeniyetin umûr ve mu'âmelât-ı rûz-merrelerine üssü'l-esâs olarak mü'esses ve müttehaz bulunan kavânîn ve nizâmât-ı mevdû'aya müsteniden kâffe-i mu'âmelât nasıl mâfevk ve ülü'l-emrden bi'l-istîzân icrâ ve îfâ kılınır ise nefis de halken sâdır olan ef'âl ve ahvâlinde böylece serbest bulunur. Nefis-i nâtıkanın bi't-te'emmül vukû' bulan ef'âl ve ahvâl-ı sâiresi ise kavânîn ve nizâmât-ı mevdû'aya temâs etmeyen bir şey'in mâ-fevkından istîzânı keyfiyetine müşâbihdir.

Mârru'l-beyân nefis-i nâtıka, her husûsda kuvve-i müfekkireye merbût ve ona müsteniddir. Bununla beraber kuvve-i müfekkireye karşı olan serbestî-i hareketi ise rusûh iledir. Yani rusûh kuvve-i müfekkireye karşı bir kuvve-i mücbire makâmındadır. Kuvve-i müfekkire, işbu kuvve-i mücbirenin kuvvet ve kemâli derecesinde zebûn ve bî-sükûn bulunur ve bi'l-akıs za'fi nisbetinde nâfizül-hikemdir. Şu hâlde ahlâk, tabîî değil sırf iktisâbidir. Zîrâ ân-ı tevellüdde nefis-i rusûhdan külliyyen 'ârîdir. Ancak mürûr-ı zamânla istînâs peydâ [80] ettikçe kesb-i rusûh eyler. Binâ-berîn her nev' ahlâkın iktisâbî, yani sun'-i beşerî olduğunda aslâ tereddüd olunmaz. Tabîî, yani sun'-ı İlâhî olan ise yalnız kuvve-i müdrike ve muharrikenin ifrât, tefrît veyâ i'tidâle karîn bir sûrette mahlûk bulunmasıdır.

Evet, Cenâb-ı Tekaddes Hazretleri, insâna şu iki kuvveti bahş etmiştir ki insân bununla her fi‘il ve hâlini icrâ edebilir. Ma‘îşet, ibâdet, ahlâk hep bu iki kuvvetle mümkün'l-husûldür. Binâ'en aleyh insân hadd-i zâtında ne hayr-i mahz, ne saâdet-i sırf ve ne de şerr u şekâvet-baht üzerine mecbûl değildir. Ancak her iki cihete temâyül ve müste‘id olmak üzere mahlûktur. Bir sûretteki hüsn-i refkî mu‘îni olur ise ahlâk-ı marzıyye ve a‘mâl-i müstahsene tahsîl edip ehl-i saâdet ve kemâl ve eğer pespâyân ve hazelâna mukârin bulunur ise ahlâk-ı redî'e ve a‘mâl-i seyyi'e tahsîl edip ehl-i şekâvet ve nekâl olur.

İnsân hîn-i tevellüdünde işbu kuvâ-yı hayâtîyenin cümle-i te'sîrâtından bulunan firâset, gabâvet, hamâkat, zekâvet, hiddet, hilmiyet, sekînet gibi ahvâl-i fitriyede bulunur ki merğûb bulunanları sâhibi için ayn-ı hayr; mezmûm olan[81]ları ise ayn-ı şerdir. Ancak bunlara ahlâk demekten ise (Hasâ'is-i tabî'ye ve fitriye) demek daha evlâ, daha mukârin-i hakîkat olmuş olur. Zîrâ ahlâk, nefs-i nâtıkanın hey'et-i râsihasıdır. Hâlbuki hasâ'is-i fitriyenin rusûh ile kat'iyen mütehasıl olmadığı her erbâb-ı 'ukûle 'ıyândır. Şu hâlde teslim etmek lâzımdır ki sun'-ı beşerin dâhli olmayan fi'ilin fa'ili hadd-i zâtında ne şâyân-ı tevkîr ve ne de cesbân-ı takdîr değildir. Meselâ hamkâ ve ağbiyâ hiç bir vakit müstehakk-ı tezlîl olmadığı gibi 'ukalâ ve ezkiyâ dahi hiç bir zamân şâyân-ı tebcîl olmaz. Ancak eshyâ her hâlde tevkîre ahrâ ve eşkiyâ dahi mutlak sûrette tevbîh ve takdîre sezâdır. Çünkü ef'âl-i muttasıfaları, sırf kendi sun' ve amel-i zâtiyyeleridir. İşbu müdde'âmızın sıhhati ise:

(الْيَوْمَ نُجْزِي كُلَّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ)⁶⁸ âyet-i celîlesiyle mü'eyyedir.

Hülâsa demek isteriz ki ahlâk ayn-ı lisâna benzer. Hîn-i tevellüdünde insân nasıl elsineden mahrûm ise ahlâkdan da öylece mütecerriiddir. Zîrâ bunların her ikisi de bir keyfiyet-i hâriciyedir. Zekâvet, gabâvet ise fi'l-i hazm ve teneffüs [82] gibi bir keyfiyet-i dâhiliyedir. Binâ-berîn keyfiyât-ı hâriciye ile dâhiliye yekdiğerinin mukâbili olduğu gibi ahlâk ile hasâ'is de birbirinin gayrı bulunduğu bedihîdir. Şu hâlde keyfiyât-ı dâhiliyeden olan zekâvet, gabâvet, huşûnet ve sekînet ile keyfiyât-ı hâriciyeden bulunan atâlet, kesâlet, nezâfet, hayır-hâhî, hak-şinâsî, adâlet ve küfrân-ı ni'meti bir addetmek kat'iyen muvâfık-ı hakîkat olamaz. Zîrâ birinde sun'-ı beşerin dâhli yok, diğesinde ise var. İlm-i ahlâkın da nef', hizmet ve te'sîri şikk-i sâniye, yani ahlâkadır, hasâ'ise değil. Nitekim sâhib-i hilm ve rikkati, ne sû-i karîn ve ne de sû-i emsâl ihlâl edemediği gibi sâhib-i gazab ve gabâveti de ne hüsn-i karîn ve ne de ilm-i ahlâk irşâd ve iclâl edemez.

Hasâ'is-i fitriye her ne kadar ma'rûz-ı kesel veyâ cehd olsa da pek az tehavvül eder. İstikâmet, atâlet, kesâlet, şecâ'ât, hubb-ı vatan, nezâfet, hak-şinâsî, küfrân-ı ni'met-i hacâlet, bî-'ârî, vakâr ve nâmûs, vikâye-i haysiyet gibi. Ahlâk ise sırf iktisâbî-olup mürşid ve karînin irşâd veyâ idlâliyle mütehadistir. Hatta zekâvet, gabâvet, hamâkat, belâhet, firâset gibi hasâ'is-i fitriye dahi iyice tedkîk olunur ise iktisâbîdir. [83] Yalnız ahlâktan farkı şudur ki bunların mu'allimi kuvâ-yı bâtînenin derecât-ı selâseleri olan (ifrât, tefrît, i'tidâl)dır.

⁶⁸ Mümin Sûresi, 40/17.

Meselâ: Firâseti müte'haddis kuvvetinin derece-i tabî'îsinden tedennîsi gabâveti müstelzim ve gabâveti dâ'î kuvvetin derece-i zâtiyyesinden te'âlîsi firâseti mustevcibdir. Bu kuvâ-yı ma'neviyyenin ve ale'l-husûs kuvâ-yı muharrikenin, sûret-i tağdî ve neşv ü nemâdan binâ-berîn bünye-i vücûdun sıhhat ve marazından ne derece müte'essir ve mütebeddil bulunduğu bugün fenn-i tıbbca pek bedîhî bir sûrette tahakkuk etmiş bir keyfiyettir. Nitekim hâl-i sıhhatinde gâyet halîm bulunan bir zât, evân-ı marazında asabî, binâ'en aleyh tanınmayacak derecede gazûb olur. Demek hasâ'is-i fitriyenin mu'allimî âlem-i dâhilîde ahlâkın ise âlem-i hâricîdedir. Fakat her hâlde her ikisi de mu'allime, vâsıtaya muhtâcdır. Şu kadar var ki mu'allimîn-i dâhiliyenin ahkâm, irşâd veyâ ıdlâlî pek az; mu'allim-i hâriciyeninkinin ise pek ziyâde nâfizdir. Bunun için hadd-i zâtında zekî olan bir adam, maraz veyâ atâletiyile derece-i kuvve-i zekâsının tedennîsine bâ'is olsa da yine tab'an gabî-bulunanlar derecesine mümkün değil tenezzül etmez. Kezâ hadd-i zâtında gabî-bulunan bir adam cehd ve ikdâmı sâyesinde kuvve-i gabâvetini bi'l-imhâ tenvîr-i fikre binâ'en aleyh sâhib-i zekâ olmaya ne kadar bezl-i cehd ve gayret eylese [84] yine fitraten zeki olanlar derecesine hiç bir vakit vâsıl olamaz. Lâkin bu gün gâyet afîf olan yarın müdhiş bir hırsız, mürtekib; dün son derecede cesûr bulunan bu gün pek cebîn ve miskîn olabilir.

Şu hâlde tahakkuk etmiş oluyor ki Cenâb-ı Bârî Te'âlâ Hazretleri hiç bir kimseyi hiç bir ahlâk ile me'nûs olarak yaratmamıştır. Yalnız bize demiş ki: (İşte size üç kuvve-i mühimme: Kuvve-i selbiyye, celbiyye, idrâkiye bahş ve ihsân ettim. Tarîk-i müstakîm ve sakîmî de gösterdim. Şimdi bu üç kuvvetleri ve bunlardan mukarrerü'l-hudûs ve mümkünü't-teşâ'ub kuvâ-yı sâireyi serbest i'mâl ve isti'mâl edebilirsiniz. Ve dilediğiniz tarîke gitmekte muhtarsınız.)

Eğer böyle olmamış olsa mes'ûliyet-i beşerin mecrûhiyet ve merdûdiyeti lâzım gelir. Bu ise ayn-ı küfrdür. Çünkü benî âdemın kâffe-i a'mâl ve ahvâlinde mes'ûl ve muhâkeme olunacağı lâ-yu'ad âyât-ı celîle-i Kur'âniye ile mü'eyyed ve hatta kitâb-ı kâffe-i edyânca da muhakkak ve musaddaktır.

Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker, kazıyye-i mu'tenâ-bihâsı dahi bu esâs ve hakîkata mübtenîdir. Eğer ahlâk tabîî olmuş olsa idi tenbihât ve terhibât-ı İlâhiyyenin sümme hâşâ abes ve mevâ'iz ve nesâyihi-i [85] peygamberinin hâşâ vâhî olması lâzım gelir idi. Daha doğrusu ta'lim ve terbiyenin gayr-i mü'essir, binâ'en aleyh bi-fâ'ide olduğuna kâ'iliyyet îcâb ederdi ki insânlar değil, hayvânlar üzerinde bile derece-i te'sîri pek bedîhî ve celîdir.

Ekser-i hükemânın ahlâkı akl misillü tabîî ve iktisâbî-olmak üzere ikiye taksimi ise akıl ile fikir gibi hasâ'is ile ahlâkı mezc eylemelerinden binâ-berîn her ikisini aynı şey' addetmelerinden münba'isdir. Şu hakîkati iyice tedkîk edelim:

Hulk nedir? Huy! Huy da alışmadır. Alışma ise mu'allime, görünene mütevakıftır. Şu hâlde vesâtat-ı mu'allim ile hâsıl olan şey'in ise bi't-tab' iktisâbî-olması lâzım gelir. Nitekim hiçbir vakit sabîlere ahlâklılık veyâ ahlâksızlık isnâd olunmaz. Belki yavaş veyâ sert; zeki veyâ gabî-sıfatlarıyla tavsîf olunur ki işte bunlar kuvâ-yı selâsenin semere-i te'sîrâtı olup hasâ'is-i tabîîdir. Yoksa ahlâk

değildir. Ahlâksızlık veyâ ahlâklılık ta‘birleri, çocukların sinn-i temyîz ve rüşd zamânlarında başlar. Bundan evvel ise etfâl, ta‘birât-ı mezkûreye hedef olmakdan masûn bulunur ki pek doğrudur. Ebeveyn her ân ve saat mahsûl-i hayâtlarının etrafında pervâne gibi dolaşarak (etme, alışırısın) [86] ve hizmetçilerine (yaptırma, alıştırsın) yollu i‘tirâzât ve tahrisât ve tekdîrât ile mini mini yavrularının akıl, maslahat ve hikmete gayr-i muvâfık ve menâfi şeylere alışmamalarına, binâ‘en aleyh peydâ-yı ünsiyet etmemelerine ve'l-hâsıl mesâviyle tahalluk eylememelerine bezl-i cehd ve i‘tinâ eylerler ki pek muhikdir.

Demek hulk, sırf alışmadır. Rusûh-ı nefsdîr. Binâ‘en aleyh tabî‘at ve hilkatte merkûz olmayıp ‘ârîzî ve kesbîdir. Şu hâlde hulkun kâbil-i tebeddül ve tagayyur, binâ-berîn ilm-i ahlâkın ta‘lîm ve ta‘allümü farz dercesinde elzem bulunduğu vâreste-i tavzîh ve tafsîldir. Eşrefü'l-enbiyâ Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerinin (s.a.v)

(ادبى ربي فاحسن تأديبى- انما بعثت لاتمم مكارم الاخلاق- تخلقوا باخلاق الله)

ehâdis-i ma‘âlî-enîsleri dahi bize ahlâkın iktisâbî-bulunduğunu, binâ-berîn tahsîl-i ilm-i ahlâk ederek ifrât ve tefrît-i hâl ve kâlî bi't-ta‘dîl mekârim-i ahlâk ile mütehallî olmaklığımızı pek bedîhî sûrette beyân ve ihtâr eyliyor.

(اللهم احسن خلقى كما حسنت خلقى)

[87] hadîs-i istiğâse-enîse dahi hulkun iktisâbî-olduğuna delîl-i kat‘î ve sâtî‘dır. Ma‘nâ-yı hadîs: (Nebî, sâir kullarına nazaran melâhat-ı vech ve tenâsüb-i beden üzere halk buyurduğın gibi ahlâkımı da rızâ-yı ulûhiyyet-irtizâ-yı Semadâniyene evfak olarak mütehallî ve tebcil buyuruğu halken nasıl beni ahsen ve ekmelü'n-nâs olarak halk buyurdun ise hulken dahi ecmelü'n-nâs olmaklığım husûsundaki cidd ü cehdimin tevfiğini zât-ı kudret-simât-ı İlâhiyenden temennî ve istiğâse eylerim.)

Hülâsa; fitrî ve hulkî olarak insânlarda yalnız kuvve-i müdrike ve muharrike ve sâlifü'z-zikr bunlardan müteşâ‘ib kuvâ mevcûd olup ilim, lisân, âdet, hulk vesâir bi'l-cümle ahvâl-i beşer ise ârîz ve kesbîdir.

Mebhasü'l-vidân

Cenâb-ı Bârî Te‘âlâ ve Tekaddes hazretleri şu âlem-i mühayyerü'l-‘ukûlu hiç yoktan yarattıktan sonra âlem-i kâ‘inâtta daha mu‘ciz, kâffe-i mahlûkâtta daha bedî‘ bir sûrette insânı halk buyurarak âlemi kendisine münkâd kıldı. Lâkin şu temyîzine mukâbil onu iki mühim ve muhkem kuvvetin esîri eyledi ki biri nefsi-hevâ, diğeri de vicdan-ı safâdır.

[88] Bunlardan biri; gâyet hırçın, çılgın, harîs, acûl, hodkâm; diğeri ise gâyet metîn, mütemekkin⁶⁹, mülâyim, mu‘tedil, müdebbir, hoşkâm.

İşte zavallı insân eşref-i mahlûkât olmakla beraber her ân ve zamân bu iki müdhiş kuvvet arasında zebûn ve bî-sükûn bulunuyor ve dâima her hareketini, her fî‘ilini, her düşüncesini ve'l-hâsıl her hâl ve kâlini bunlara havâleten ve mütâla‘âtını istimzâcen icrâya kat‘iyyen mahkûmdur. Bir

⁶⁹ Temkîn hadd-i zâtında kudret ve mekâneti müfîd iken garîbdir ki lisânımızda tağlîtan tevattun ma‘nâsında müsta‘meldir.

sûretteki gece gündüz yürüdüğü, oturduğu yerde dâima bunlarla mübâreze ve mücâdeleye mecburdur. Zîrâ işbu iki kuvvet yekdiğerinin zıddı bulunduğu cihetle bî-çâre insâna her bâr muhtelifü'l-me'âl tesvîlât ve telkinâtta ve teşvîkât ve tergîbâtta bulunurlar. Meselâ: Biri şu işi yap, der ise diğeri yapma, der. Biri oturma, diğeri ise otur der. Bunun için benî âdem bu iki mu'âriz kuvvetin taht-ı nüfûzundan bir ân hâlî kalmamaktadır. Binâ-berîn mâdem ki bunlar bir birine mu'âriz, yani birinin menâfi'i diğेरinin mazarrâtını, birinin memnûniyeti diğेरinin 'adem-i memnûniyetini müntic bulunuyor. Şu hâlde bunlardan birinin mutlak insâna dost ve diğेरinin de düşmân olması lâzım gelir. Evet ayn-ı böyledir. Ancak dost bulunan (vicdân-ı safâ) düşmân olan da (nefs-i [89] hevâ)dir. İşte insân dâima bu dost ile düşmân arasında bocalamakta, uğraşmaktadır. Artık hangisine meclûb ve mağlûb olur ise bahtına! Fakat tabî'îdir ki dostuna meclûb bulunur ise bahtiyâr, düşmanına mağlûb olur ise mütezarrır ve nedâmetkâr olur. Pek a'lâ! İnsânın bu iki mu'âriz arasında dâima mahsûr, mücâhede ve mücâdelede bulunması revâ-yı hak mı? Muvâfik-ı nasfet ve hikmet mi? Şübhe ne? Zîrâ ni'met; külfete ve zahmete göredir ki bu da bî-irtiyâb muvâfik-ı akl ve hikmettir. Binâ'en aleyh eğer Cenâb-ı Hakîm-i Mutlak, insânları nefsi-i hevâdan mütecerred kılmış olsa idi mevâ'i'dâdî ve ni'am-ı gayr-i ma'dûde-i İlâhiyesine müstehak olmamaklığımız lâzım gelirdi. Zîrâ mesâ'î-i vicdâniyemiz, mücâhedât-ı mütêmâdiyemizle düşmanımıza karşı müdâfa'a ve mukâvemet gösterip ma'kulât ve meşrû'âtı elde etmeğe hâcet kalmayacak idi, daha doğrusu melek-haslet olacak idik. Hâlbuki beşer efdâlül-melâ'ikedir. Bunun için Cenâb-ı Rabb-i Hakîm bizi netice-i muzafferiyet ve mağlûbiyetimize göre mazhar-ı mükâfât veyâ düçâr-ı mücâzât etmek için üssül-ahvâl ve ef'âlimiz olmak üzere işbu iki kuvvete bizi ma'rûz kılmış ve bunlarla mücâhede va 'adem-i mücâhede de serbest bırakmıştır. Hamden sümme hamden!

[90] Şu hâlde vicdân nedir?

Vicdân, tâmmül'-ayâr öyle bir mîzândır ki kâffe-i mukarrarâtı her ne ile sencide-i mîzân tedkîk olunsa hiç bir noktasında bir noksân müşâhede edilmek şöyle dursun, mutlak birer burhân-ı hakîkat-i beyân, birer bârika-i isâbet-nişân-ı muncelîdir. Binâ'en aleyh bi'l-cümle i'lâmâtı müstağnî-i tenkîd ve ta'rîzdır. Zîrâ zerre kadar olsun sehiv ve hatâdan müberrâ ve mu'arrâdır.

Vicdân, öyle bir minhâc-ı münîrdir ki, sâliki bî-irtiyâb feyz-yâb olur.

Vicdân; öyle bir şehrah-ı ma'âlî-iktinâhdır ki tâbi'î dâreynde mazhar-ı saâdet ve refâh olur.

Vicdân öyle bir nâsih-i kâmidir ki muhâtabîni her bâr ma'kulât ve memdûhâtla âmil olur.

Vicdân öyle bir nüsha-i kübrâdır ki kâr'ini kâffe-i agraş ve mefâsidden müberrâ bulunur.

Hülâsa vicdân nâzımül'-akldır, yani rûh kuvve-i akliyeden nasıl müte'essir ise, kuvve-i vicdâniyede öylece kuvve-i akliyece icrâ-yı nüfûz eyler; daha doğrusu kuvve-i vicdâniye bir divân-ı âlî, bir mahkeme-i temyîzdir. Bunun için kuvve-i akliye kâffe-i icrâ'ât ve harekâtında isâbet veyâ 'adem-i isabet [91] edeceğini -fi'il ve hâlin kable'l-vukû'- veyâ ettiğini- ba'de'l-vukû'- işbu mahkeme-i temyîze mürâca'at edecek olur ise keşif ve i'tirâf eyler ve neticede rûh her hâlde yâ müsterîh veyâ

mu‘azzeb olur. Binâ-berîn ister şakî ister sa‘îd olsun ebnâ-i beşer kâffe-i ef‘âl ve ahvâli neticesinde işbu divân-ı âlî ve vicdâniye karşı mes‘ûl veyâ mes‘ûd olmaktan hiçbir vakit hâlî kalmaz.

Adl ve nısfete, lütuf ve merhamete, kerem ve fazîlete, fedâkâr ve hamîyete ve'l-hâsıl şeri‘at ve insâniyete münâfi ahvâl ve ef‘âlin sudûru bî-irtiyâb kuvve-i akliyenin nefs-i hevâya mağlûbiyeti ve vicdân-ı safâya ‘adem-i mürâca‘atıdır. Yoksa akıl her husûsta vicdâna mürâca‘atla tevfiik-i hareket edecek olsa benî âdemden asla mûcib-i hacâlet ve nedâmet, bâdî-i huşûnet ve kerâhet, dâ‘î-i zulm ve cinâyat hiç bir hâl sâdır olmaz.

Kuvve-i vicdâniye; kuvve-i akliye daha doğrusu kuvve-i fikriye ile mebsûtan mütezâyid veyâ mütenâkıs, rehin-i zevâl veyâ vâsıl-ı kemâl olur.

Kuvve-i vicdâniye; kâffe-i benî âdemde hatta hayvânât-ı sâirede bile az çok mevcûddur. Bunun için (Şu adam vicdân[92]sızdır.) demek ayn-ı hatâdır. Ancak bundan maksad: (Vicdânından ziyâde nefs-i hevâsına tâbî‘dir.) demek ise sahîh olur.

Kuvve-i vicdâniyeyi hayvânât-ı sâireye de teşmîl edişimiz vehle-i ûlâda ihtimâl mûcib-i garâbet ve hande görülür. Hâlbûki iyice tedkîk-i mes‘ele edilir ise müdde‘âmızın sıhhati tahakkuk eder. Şöyle ki:

Esb süvâr olan bir adamın yere düşmesiyle hayvânda bir telâş hâsıl olması ve kezâ yolda giden birinin bilâ-mûcib ayağını ısırarak bir kelbin kemâl-i telâş ile kaçması ve ısırıldığı adamdan râst geldiği yerde ihtirâz üzere bulunması tabî‘îdir ki havfindan münba‘isdir. Bu havfi kendilerine ilkâ eden ise (hiss = akıl) dir. Hissi veren de (Kuvve-i vicdâniye = Kuvve-i temyîziye)dir. Kezâlik hayvânâtın yekdiğerine hatta bazen insânlara bile göstermekte oldukları âsâr-ı rahim ve şefkâten Cenâb-ı Hallâk-ı Kerîm’in bu misillü mahlûkâtını dahi hiss ve vicdânî ile az çok nasîbdâr kılmış olduğu tahakkuk etmiş oluyor.

Evet, at ve kelbin ihtirâzları mücerred mes‘ûl, binâ-berîn müstehak-ı darb olduklarını bildiklerinden, temyîz eylediklerinden mütevelliddir. Şu hâlde vicdân, bir kuvve-i teferrüs ve temyîzden [93] başka bir şey değildir. Nitekim (vicdân) kelimesinin (bulmak) yani (hakîkati bulmak, hakîkate vusûl) ma‘nâsını müfîd bulunması dahi isbât-ı müdde‘âya kâfidir. Ma‘a hâzâ iyice kanâ‘at-bahş olmak üzere biraz daha tavzîhâtda bulunalım:

Cennet nedir? Ve nasıl başlıyor? Evet cennet evvel-i emirde nâzîmü'l-aklın haleldâr olmasıyla başlar ki teşeddüdü nâzîmu'r-rûhun, yani şu‘ûrun ihtilâlini ve encâm-kâr-ı harâbî-ve îfâ-yı vücûdu mü‘eddî bulunur. Binâ-berîn hâlet-i cennetin bidâyetinde bulunan bir adamdan tabî‘atıyla yani gayr-i ihtiyârî sâdır olacak olan ahvâl ve ef‘âl-i gayr-i lâyıkasına karşı kendisini (vicdânsızlık) ile ithâm edebilir miyiz? Ve edilir mi? Yoksa ma‘sumiyetine, ma‘zûriyetine mi hüküm olunur? Evet,, bu zavallılara vicdânsız değil ma‘sum deriz ve kendilerini kat‘an me‘sûl etmeyiz ve edemeyiz. Nitekim nazar-ı kânûnda dahi bugün bu misillü bî-çâregân işledikleri cerâ‘im, hatta cinâyâtdan bile külliyyen ma‘fuvdur.

Âyâ! Bu ma'sûmiyet, bu 'adem-i mes'ûliyet nereden mütevelliddir? Neye mübtenîdir? Hiç şübhe yoktur ki nâzımü'l-aklın, kuvve-i mümeyyizenin noxsâniyetinden münba'isdir. Bunun için bu bî-çâreler cennetin ikinci, üçüncü derecesine vardıklarında kâffe-i ahvâl [94] ve ef'âl-i gayr-i marziyelerinden kendilerini mes'ûl ve ithâm etmek şöyle dursun bu sefer zavallılara acırız. Zîrâ artık nâzımü'r-rûh da muhtell olmuş, şu'ûr kalmamış, âhara değil, kendi nefislerine dahi en ağır zulmü, en fenâ hakâreti icrâda bî-muhâbâ bulunuyorlar. Şu hâlde demek oluyor ki vicdân, kuvve-i mümeyyizeden, nâzımü'l-akıldan başka bir şey değildir.

Hülâsa vicdân-ı safâ, kuvve-i müdrike veyâ mahkeme-i idrâkiyenin; nefis-i hevâda, kuvve-i muharrike yani mahkeme-i irâdiyenin birer re'isi olup kâffe-i ahvâl ve ef'âl-i beşer bunların taht-ı riyâsetinde icrâ ve ru'yet olunur. Binâ-berîn mahkeme-i idrâkiyeye havâle edilmeyen keyfiyât dâima hatâ-âlûd ve mücib-i nedâmet olur. Nitekim ânî, tehevürî, nef'-i zâtî ve garaz-i şahsî ahvâlde bu hakikat pek bâhirdir. Binâ'en aleyh sırf kuvve-i muharrikeye mümâs keyfiyâta (nefsânî) ve kuvve-i müdrikeye müstenid ahvâle (vicdânî) itlâk olunur. İşte vicdân hakkında buraya kadar temhîd olunan mütâla'ât kâfi görülerek hatm-i makâl kılınır.

[95] Mekârim-i Ahlâk

Benî âdemin her iki cihanda mes'ûdü'l-hâl ve müsterihü'l-bâl olarak yaşaması, yani mes'ûdiyet-i hakîkiye-i beşer mücerred iki şey'le hâsıl olur ki biri tahsîl-i ulûm ve i'tikâdât-ı sahihâya hâdim olan (hikmet-i nazariye), diğeri de ebnâ-yı beşerin ahlâk-ı fâzıla ve a'mâl-i sâliha ile tahallî ve ahlâk-ı redî'e ve a'mâl-i seyyi'eden tahallî eylemesine dâ'î bulunan "hikmet-i 'ameliye"dir.

Sa'âdet-i Cavidânî; tahsil-i ilm ve îmân ve tasfiye-i fikir ve cinândır ki ancak bu iki hikmetle tahsîl olunur. Binâ'en aleyh işbu iki hikmet yekdiğerinin lâzım ve melzûmu olup insânın bunların yalnız biriyle iktifâsı kat'iyen ca'iz olmaz. Zîrâ kemâline değil insânîsine bile mani'dir. Meselâ: cehil-i mürekkeb olup da mesâvîden mücerred bulunan bir kimsenin hemen hayvândan, kezâ mütebahhir bulunup da mehâsinden külliye 'ârî olan kişinin hemen şeytândan farkı yoktur. Bu hakikat ise Este'uzu billâh (ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ)⁷⁰ âyet-i celîlesiyle mü'eyyed ve müsbettir. Binâ-berîn cehil; ne derece dâ'î-i nefret ise sû-i ahlâk da o nisbette bâdî-i vahâmet ve zillettir. Cehil ne nisbetde mücib-i şeyn ise ahlâksızlık da o derecede müstevcib-i nefrîn ve tel'indir.

[96] İnsânı eden (ahlâk)tır. İbâdü'l-hallâk ancak ahlâk ile makbûl-i hakk ve hulk olur. Ahlâk, ebnâ-i beşerin mâdihi, fikdân-ı ahlâk ise kâdihidir. Te'essûf olunmaz mı ki benî âdemin iktisâb-ı kemâlât için sarf ettiği emeklerin, geçirmiş olduğu ömr ü kıymetdârının esmâr-ı nâf'iasını iktitâf ile mükâfât-ı cezîleye telezzüzât-ı rûhiyeye mazhar olacak yerde ahlâksızlığından dolayı herkesin menfûru, mezmûmu bulunsun, azâb-ı vicdânıyla ömür güzâr olsun?

Âlim fakat ahlâksız bir adam, zarifü'l-manzar lâkin kerîhü'r-râyîha bir şükûfeye, câhil lâkin halûk bir adam latifü'r-râyîha fakat kerîhü'l-manzar bir zühreye teşbîh olunabilir ki ne derece şâyân-ı

⁷⁰ Nahl Sûresi, 16/125.

te'essüf olduğunu ve her iki meziyetin bir yerde 'adem-i ictimâ'nın ne rütbe mücib-i telehhüf bulunduğunu her akl-ı selîm teslîm eder.

Evet, insânın meşmûl-i nazar-ı iştiyâkı olduğu latîfû'l-manzar bir şukûfe-i dil-ârâyı istişmâm ile telezîz-i rûh eylemek ister. Ne çâre ki istişmâm eyleyeceği sırada râyiha-i kerîhesi onu men' eyler. Bunun gibi müştâkîn-i ilm ve irfân bir mütebahhirin müktesebât-ı ilmiyesinden istifâde eylemeyi ez-cân ü dil diler. Vâ esefâ ki ahlâksızlığını hisseder etmez vazgeçer ve onun bu hâline te'essüf-i sad hezâr te'essüf eder.

[97] Demek ahlâk câzibe-i vücûd, bâdî-i te'lîf-i cinân; ahlâksızlık ise dâfi'-i vedûd, dâ'i-i tefrîk-i cihândır.

Ahlâk müstelzim-i medeniyet, ahlâksızlık ise müstevcib-i vahşettir. Ahlâk iledir ki cemi'yet-i beşeriyeye teşekkül, umrân-ı medeniyeti tahassül eyler. Ahlâksızlık iledir ki tefrika-i ümmet serzede-i zuhûr, mezlaka-i indirâs ve zillet ferce-yâb zuhûr olur.

Ahlâk iledir ki mâdûn mâ-fevkine münkâd, dil-dâde-i ma'bûdü'l-'ibâd olur. Ahlâksızlık iledir ki, mâdûn mâ-fevkinden a'râz, tekâlif-i selâmet-redîf-i Cenâb-ı Rabbü'l-Hakîm'e i'tirâz eyler.

Ahlâk iledir ki milyonlarca nüfusu câmi' kişverânda sükûn ve sükûnet hükmüf-ermâ, refâh ve sa'âdet gibta-nümâdır. Ahlâksızlık iledir ki, beş hâneli bir köyde şûriş ve gavga dâ'im, zillet ve sefâlet kâ'imdir.

Ahlâk iledir ki, bir millet ve devlet te'âlî, ihrâz-ı şeref ve nîk nâmî eyler. Ahlâksızlık iledir ki bir kavim ve hükûmet tedennî-i kesb-i zillet ve bî-nişânî eyler.

Ahlâk iledir ki bir hizb-i kalîl, leşker-i 'aramram muzaffer ve mansûr olur. Ahlâksızlık iledir ki leşker-i 'aramram bir hizb-i kalîle mağlûb ve makhûr olur.

[98] Ahlâk iledir ki büyük-küçük kuvâ-yı zebûnun, mulûk-i memlûkûnün hakkını teslîm ve hukûkuna ri'âyet ve mutâva'at eyler. Ahlâksızlık iledir ki hukûk ve 'uhûda tecâvüz, 'ırz ve nâmûsa ta'arruz olunur.

Sahâ'if-i tevârih açılınsın; küçük-büyük, bütün kavimler, bütün milletler bi'l-cümle hükûmetler ancak mekârim-i ahlâk sâyesinde ihrâz-i kuvvet ve şevket ile iklimleri feth ve teshîr etmiş ve şîrâze-i ahlâklarına halel târi oluncaya kadar pâyidâr olmuştur.

Evet, bütün milletlerin, bütün hükûmâtın, bi'l-cümle düvelin tevsî'-i mülke mazhariyeti, te'mîn-i refâh ve sa'âdete nâiliyeti ve'l-hâsil kemâl-ı şân ve şerefle te'âlîsi ahlâklarının mehâsini, inkırâz ve indirâsı da mesâvîsi iledir.

Hülâsa (لاحسب كحسن الخلق) hadîs-i şerîfince:

Mahrûm-ı fezâ'il olur elbette edânî

Ahlâk ile insân olur ancak müte'âlî

Ale'l-husûs: (وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ)⁷¹ – (فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ)⁷² – (وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا) –⁷³

⁷¹ Kalem Sûresi, 68/4.

ان من كمال الايمان حسن الخلق - احسنكم ايماناً احسنكم خلقاً - اول ما يوضع فى الميزان حسن الخلق- ان من خياركم (احسنكم اخلاقاً [99] - ان من احبكم الى واقربكم منى مجلساً - يوم القيمة احسنكم اخلاقاً-تخلقوا باخلاق الله - حسن الخلق يمن وسؤ ehâdîs-i cemîlesi hüsn-i terbiye-i mekârim-i ahlâkîn ebnâ-i beşere derece-i vücûb ve elzemiyetini pek bedîhî, pek kat'î bir sûretde emir ve ihtâr eyliyor.

Âyât-ı celîlenin tercümeleri:

(Habibim! Sen bî-irtiyâb hulk-ı azîm üzere maftûr ve mübeccelsin). Ma'iyyet ve tâbi'înine kavî-i leyyin ile hüsn-i mu'âmele eyleyişin zât-ı ulûhiyyetimin bir rahmet-i cezîlidir. Eğer onlara huşûnet ve bed mu'âmele göstereydin bî-irtiyâb senden i'râz ile yanından hepsi dağılır idi.- Dâima herkese hüsn-i mu'âmelede bulunun.)

Ehâdis-i Nebevîyenin tercümeleri:

(Hüsn-i ahlâk, bî-gümân kemâl-i imândandır. - Emr-i dîn ve imânda en iyiniz ahlâkça en efdaliniz olandır- Ebnâ-yı beşerin yevm-i mahşerde ilk evvel sencîde-i mîzân tahkîk ve tedkîk kılınacak şey mekârim-i ahlâkıdır. - Sizin en hayırlınız ahlâken en iyi olanınızdır. - Yevm-i kıyâmede bence en sevgili ve bana en ziyâde yakîn olan sizin ahlâkça en iyi bulununuzdur. Ahlâk-ı İlâhiye ile tahalluk ediniz- Hüsn-i ahlâk ayn-ı [100] yümün ve sa'âdet ve sû-i ahlâk ise mahz-ı zillet ve şe'âmettir. - Güzelliğin en güzeli hüsn-i ahlâktır.)

Binâ-berîn bunca berâhîn ve hakâyık-ı lâmi'aya karşı (hüsn-i ahlâk ve terbiye ne olacakmış?!) safsatasıyla cevher-i rûhun hüsn-i terbiyesine 'adem-i cehd ve i'tinâ ederek vücûd-ı beşeri hayvân ve vahşiyân derekesinde bulundurmamak ayn-ı cürm ve belki de büyük bir cinâyettir. Zîrâ cinâyete yalnız adam öldürmekle değil insânlara bahş olunan akıl, ilm-i iktidâr misillü mevâhib-i Sübhâniyeyi sû-i isti'mâl ile nûr-ı aklı itfâ ve cevher-i rûhu 'adem-i i'lâ eylemek ve bu sûretle vücûdu bî-sûd-ı mu'attal bir hâlde bırakmak ve bu sûretle ebnâ-i beşer üzerine musallat ve bâr-gîrân kılmak dahi 'ayn-ı cinâyete binâ'en aleyh (Tamamü's-sa'âdet bi-mekârimi'l-ahlâk) hikmeti mahz-ı hakîkatdir.

Kemâl-i insâf ve vicdân-ı ma'âlî-ittisâfla (انما بعثت لاتم مكارم الاخلاق) hadîs-i şerîfi ve

اللهم أحسن خلقي كما أحسنت خلقي

du'â-i Peygamberî (s.a.v) nazar-ı basar ve basîrete alındıkda mekârim ve mehâsin-i ahlâkîn mahz-ı sa'âdet, selâmet ve mesâvî-i ahlâkîn 'ayn-ı şakâvet ve sefâlet olduğundan şekk ve şübhe zâ'il ve bundan ziyâde serd-i delâ'il zâ'iddir.

Temme hâze'l-kitab bi-lütfi Rabbü'l-erbâb-i fe-li zâlik:

سبحان من خلق الانسان في احسن تقويم و الحمد لله الذى نورقلوب بنى آدم بنوره الكريم والصلاة وسلام على عبده ورسوله الذى خلق على خلق عظيم وهدانا الصراط المستقيم و نذرنا وحذرناعنمرصادالجحيم و رضوان الله الرحيم على آله و صحبه ذوى الجد و الجهد العميم الذين ارشدونا الى المنهاج المنير السليم وحفظونا عن الطريق السقيم وشيدوا بنيان الدين القويم وعفى الله عنى و عن والدى فانى اتيتم.

وارجو ممن قرأ كتابى ان يصفح ويعفو عن زللى وخطيائى وان يدعولى بالطف العميم.

⁷² Al-i İmran Sûresi, 3/15.

⁷³ Bakara Sûresi, 1/83.

A'cezû'n-nâs

Ali İrfan Eğribozî.

Yevmü's-sâlis cülûsu es-Sultân Mehmed Hân-ı Hâmis edâma'llahü ve eyyede saltanatehû.

Rebî'ü'l-âhir 1327 [Mayıs 1909]

Kaynakça

- Çağrııcı, Mustafa, "Ahlâk", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, 2: 1-9.
- Çapar, Yücel, *Ali İrfan Eğribozî'nin Ahlâk Anlayışı*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: 2019.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Çocuklara İstifade Tehzib-i Ahlâk ve Malumat-ı Nafia*, İstanbul: A. M. Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Çocuklara Talim-i Fezail-i Ahlâk*, İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1313.
- Eğribozî, Ali İrfan, *İlm-i Ahvâl-i Ruh*, İstanbul: Ruşen Matbaası, 1909.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Medhal-i Mantık*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1313.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Mufassal Ahlâk-ı Medenî*, İstanbul: Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1327-1329.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk, Mekâtib-i Rüşdiyye ve İdadiyyenin İkinci Senelerinde Tedris Olunmak Üzere...*, İstanbul: A. Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası (Bâb-ı Âli Caddesinde Numara 52), 1318.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Şiven Yahud Hatırat- Şebabım*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1315.
- Eğribozî, Ali İrfan, *Vatanını Seven Okusun*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324.
- Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, nşr. ve trc. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Ferik Hasan Mazhar, *İlm-i Teşrih-i Tavşifi*, İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Humayûn*, trc. Pelin Siral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş (Meâricü'l-Kuds)*, trc. Serkan Özburun, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, trc. Mustafa Çağrııcı, İzmir: DİB Yayınları, 2020.
- Huyugüzel, Ö. Faruk, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları(1850-1950)*, Ankara: Özkan Matbaacılık, 2000.
- İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, nşr. Kostantin Zürek, Beyrut: The American University of Beyrut, 1967.
- İbn Sînâ, *Kitâbü's-Şifâ: Nefs*, nşr. ve trc. Mehmet Zahit Tiryaki, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.
- İbn Sînâ, *Metafizik*, nşr. trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Kindî, *Kindî Felsefî Risaleler* içinde, nşr. ve trc. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Koç, Ayşe, "Ali İrfan Eğribozî ve Osmanlıda Ahlâk Terbiyesi", *Son Dönem Osmanlı Ahlâk Terbiyecileri ve Ahlâk Terbiyesi*, (ed. M. Faruk Bayraktar), İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2015, 199-213.

- Köse, Nihat, *Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Bazı Telif Psikoloji Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ: 2013.
- Küçük, Cevdet, “Mehmed V”, *DİA*, Ankara 2003, 28: 289-291.
- er-Râzî, Fahreddin, *Kitâbu’n-Nefs ve’r-Rûh ve Şerhu Kuvâhumâ*, trc. Hüsnü Aydeniz, Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Tahsin Hoca, *Psikoloji yâhûd İlm-i Rûh*, sad. Yasin Yılmaz-Rukiye Kaptı, Konya: Çizgi Kitapevi, 2019.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Üsküdarlı Talat”, *DİA*, İstanbul 2012, 42: 376-377.
- Yavuz, Salih Sabri, “Manastırlı İsmâil Hakkı”, *DİA*, Ankara 2003, 27: 563-564.